

Ա.Թ.ԵՎԱ.ՀԱՅ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒՌՀԱՅԻ

ԹՈՒՂԹ

ԱՌՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՐՍԻՑ

ՎԱՍՆ ՀԱԻԱՏՈՑ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԱՅ ԵՒ Ի ԼԱՏԻՆ ԼԵՋՈՒ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

Հ. ՅԻՎՀԱՆՆԵՍ Բ. Ա. ԲՈՐԲՈՆԵԱՆ

ՄԻԱՆՁՆ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

AITHALLAE EPISCOPI EDESSENI

EPISTOLA

AD CHRISTIANOS IN PERSARUM REGIONE

DE FIDE

Ի ՎԵՆԵՏԻԱ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Բ. ՂԱԶԱՐՈՒ

1942

Ն ա լ է թ

Լիզպոնի Գալուստ Կիւպէնկեան

Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների

Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

ՄԱՏԵՆ ԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ
ՆԱԽՆԵԱՅ

ԱԹԵՂԱՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒՌՀԱՅԻ

ԹՈՒՂԹ

ԱԹ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍ ՊԱՐՍԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ՎԱՍՆ ՀԱՒԱՏՈՅ

AITHALLAE EPISCOPI EDESSENI

EPISTOLA

AD CHRISTIANOS IN PERSARUM REGIONE

DE FIDE

750
in 750

Ա.Թ.ԵՂԱՀԱՅ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒՌՀԱՅԻ

ՅՈՒԴԵՐ

ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՊԱՐՍԻՑ
ՎԱՍՆ ՀԱԿԱՏՈՑ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԱՅ ԵՒ Ի ԼԱՏԻՆ ԼԵՋՈՒ
ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՅ

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Թ. Ս. ԹՈՐՈՍԵԱՆ
ՄԻԱՆԶԵ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ
1942

AITHALLÆ
EPISCOPI EDESSENI
EPISTOLA
AD CHRISTIANOS IN PERSARUM REGIONE
DE FIDE

LATINE VERTIT
ATQUE PRAEFATUS EST

P. Joannes Dr. Thorossian
MONACUS CONGR. PP. MECHITHARISTARUM

VENETIIS
TYPIS S. LAZARI IN INSULA
A. D. MCMXLII

Ի ԳՅԱՆԵՒՆՆԻԳԱՄԵԱՅ ՀԱՆԳԷՍ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԶԵՌԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԻՈՍԻ ԺԲ. ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԻՆ ՄԵԾԻ

ԻԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆՆ, ԵՒ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԻ

ՀԱՐՔ ՄԻԱՆՁՈՒՆՔ ՈՒԽՏԻՆ ՄԻԻԹԱՐԱՅ

ՈՐ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՍԻՐՈՎ, ՆՄԻՆ ԻՆԴԱԿԻՑՔ

ԸՆԴ ՀԱՄՈՐԷՆ ՈՒՂՂԱՓԱԹ ՀՕՏԻՆ

ԶԹՈՒՂԹ ՆԻԿԻԱԿԱՆ ԴԱԴԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՅԻԹԱՂԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՈՒՌՀԱՅ

ԹԱՐԳՄԱՆԵԱՂ Ի ԼԱՏԻՆ ԲԱՐԲԱԹ

ԸՆԾԱՑԵՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒԹԵԱՄԲ

ԴՈՑԶՆ ՆՇԱՆ ԽՈՐԻՆ ՄԵՆԱՐԱՆԱՅ

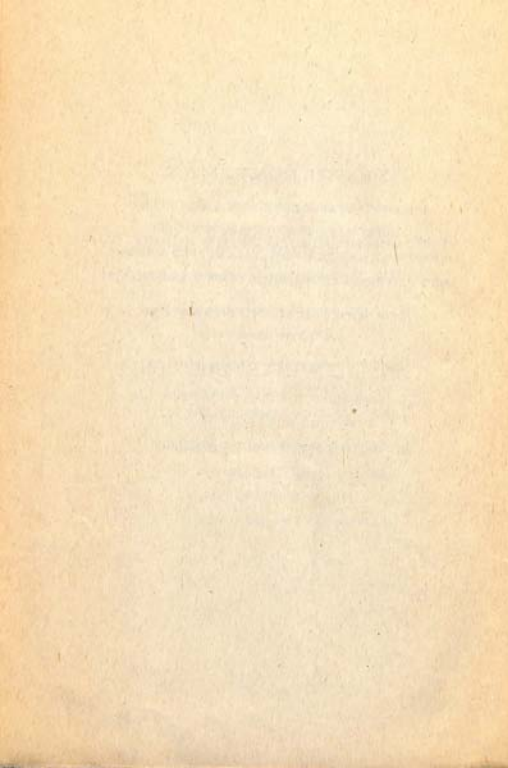
PIO XII PONT. MAX.

DIRO FLAGRANTE PER TOTUM ORBEM BELLO
SUPREMO PACIS JUSTITIAEQUE VINDICI
ANNUM XXV AB EIUS EPISCOPALI MUNERE SUSCEPTO
CUM UNIVERSA CATHOLICORUM FAMILIA CELEBRANTES

COENOBITAE MECHITHARISTAE
VENETIIS DEGENTES

AITHALLAE SYRI EDESSENI

PRAECLARUM FIDEI DOCUMENTUM
NUNC PRIMUM IN LUCEM EDITUM
PARVUM MAGNI OBSEQUI SIGILLUM
HUMILITER
D. D. D.

Ներկայ հրատարակութիւնը գործն է Մխիթարեան Ուխտիւ միարան ողբ. Գեր. Զ. Գովհաննէս Վ. Թորոսեանի⁽¹⁾, պատուելած Ս. Աթոռէն իրրեւ Թապաղիր Աբրայ եւ Խորհրդական Արեւելեան Եկեղեցւոյ գործերը վարող Ս. Ժողովին:

Գեր. Զ. Թորոսեան, հակառակ երկար շարք մը ժեմ եւ կարեւոր պաշտօններու՝ զորս արժանապէս վարեց յիսնեակ մը տարիներու շրջանին թէ՛ որպէս կրթական վարիչ Միարանու-թեանս վանական եւ աշխարհիկ վարժարաններու աշակերտութեան եւ թէ՛ որպէս Քարտուղար, Խորհրդական եւ Ընդհ. Աթոռակալ Ուխտիւ վարչութեան մէջ, երիտասարդ հասակէն քննադէմ նուիրուեցաւ մատենադասկան — Հայրաբնական գիտութեանց, որոնց իրրեւ արդիւնք ունինք իր հմտալից ուսումնասիրութիւնները նկատմամբ կեանքին եւ գործին Ս. Եփրեմի, Ս. Բարեղի եւն. եւ մասնաւորապէս Հայ Եկեղեցւոյ կարկառուն դէմքերուն՝ Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի, Եղնիկի, Նարեկացւոյն եւ զեւ ուրիշ շատերու: Այդ ուսումնասիրութիւններէն մաս մը հրատարակուած է «Բաղձալէպ»-ին մէջ եւ մաս մը զեւ անտիպ:

Չանց կ'ընենք հոս յիշելու մանրամասնութիւնը Գեր. Զ. Գովհաննէսի կեանքին եւ ամբողջական գործին. փափաքողները կրնան տեսնել «Բաղձալէպ»-ի մէջ⁽²⁾:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Այթալահի գաւառական թուգթի մասին, ինչպէս ուրիշ ատիթով ակնարկեցինք⁽³⁾, Գեր. Զ.

(1) Մեծ էր Պարտիզանի մէջ 1890ին. վախճանեցաւ ութնամեայ հասակին՝ 8 Յուլիս 1940ին՝ Մուրատ-Ռաֆայէլեան վարժարանի ամառանցին մէջ՝ Աղստոյ, որու գերեզմանացին մէջ՝ Թաղուհաւ՝ մեր Մխիթարեան Հայրերու բաժնին մէջ՝ մեծ յուզարկաւորութեմ մը վերջ:

(2) Տէ՛ս «Բաղձալէպ» 1933, էջ 85-89, եւ 1940, էջ 206-208:

(3) Տէ՛ս «Բաղձալէպ» 1940, էջ 207:

Յովհաննէս 1899-ին ձեռք զարկած է այդ դործին լատիներէն թարգմանութեան՝ փափաքին եւ թելադրանքին վրայ մեծն Ալիշանի, որուն սրատես աչքէն չէր վրիպած այդ չքնադ դոհարը, պահուած մեր հայ մատենադրութեան հարուստ գանձարանին մէջ:

Գեր. Հ. Յովհաննէս յիշեալ թարգմանութենէն դատ կատարած է ուսումնասիրութիւն մըն ալ «Բազմալէս»-ի⁽¹⁾ մէջ, չեւտելով մանաւանդ այդ դործին հետ աղերսը դոր ունի Եղնիկի անձը իբրեւ թարգմանիչ եւ անոր «Եղծ աղանդոց» երկը:

Հոս զետեղուած ուսումնասիրութիւնը աւելի ընդարձակ է եւ ամբողջական՝ կարեւոր համեմատութիւններով:

Երբ նուիրական պատեհոյս հրատարակելու ձեռնարկեցինք բազմալատտակ Հօր այս դործը՝ իր եւ Ալիշանի սրբադան իդմերուն դոհացում տալով, հարկ տեսանք վերատեսնել երկար տարիներ տալ կատարուած թարգմանութիւնը՝ յղկելով դայն աջակցութեամբ մեր հայալէտ բարեկամ Ուս. Ա. Մանուկիի, որուն կը յայտնենք հրապարակու մեր խորին շնորհակալութիւնները:

Բացի ծանօթութիւններու դատարութենէն եւ Ս. Գրքի կոչումներէն, հարկ համարեցանք հայերէն ուսումնասիրութեան վերջը գետեղել Այիթալահի հայկական թարգմանութիւնը պարունակող ձեռագրին համառօտ նկարագրութիւնը՝ բանասէրներուն արդար պահանջին դոհացում տալու գիտումով:

ՀԲՏԱՐԱԳԻՅՆԵՐԸ

(1) Անդ, «Այիթալահի Հոգուական կամ Վարդապետական Թուղթը», 1911, Հղ 559-567:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Այիթալաւ⁽¹⁾, — որ հայ թարգմանչին կամ օրինակողին գրչին տակ եղեր է Արեղախա — թէև անձանօթ անուն մը չէ մեզի, այլ նոր է հայ գրական պատմութեան համար, որ չի յիշուիր ո՛չ Հ. Զարբհանալեանի «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» գրքին մէջ եւ ոչ ալ Հ. Տաշեանի «Յուցակ հայ ձեռագրաց» գործին մէջ⁽²⁾։ Միարանութեանս ձեռագիրներու հաւաքածոն, որ լոյս հանած է անցելոյն մէջ զանազան գրութիւններ՝ որոնք կորսուած կը համարուէին, պահած է նաեւ Այիթալաւի անուամբ գրութիւն մը, «Ճառ»⁽³⁾ Աթեղահայի Ուռհայի եպիսկոպոսի տիտղոսով, որուն ասորի բնագիրը անձանօթ մնացած է մինչեւ օրերս⁽⁴⁾։ Յիշեալ ճառը կամ աւելի վարդապետական թուղթը, թէև փոքրիկ իր ծաւալին մէջ եւ զուրկ թերեւս շատերուն համար գրական մեծ արժէքէ մը, ունի սակայն մեզի համար իր մեծ

(1) Այդ անունը ասորի լեզուին մէջ կրնայ կարգացուիլ Այիթալախ, Այիթիլախ, Այիարալախ, եւն. սակայն Ասեմանի ճշգրտչի կը գտնէ Այիթալախ կամ Այիթալախ ընթերցումը, որ կը նշանակէ Աստուածաբեր կամ Աստուածակիր. Bibl. Orient. I. էջ 304-5։

(2) Տաշեան իր «Յուցակչին» մէջ կը յիշէ Այիթալաւս սարկաւազը, եւ անոր վկայարանութիւնը, բայց ո՛չ Ողեսիոյ եպիսկոպոսը՝ որու մասին է խաբէրնիս։

(3) Յարգ. Յ. Ն. Բիւզանդացին կարգաւով գրութիւնս, կարծիք յայտնեց թէ լուսագոյն է «թուղթ» զնել փոխանակ «ճառ»ի, նկատելով որ իրօք նամակի կամ թուղթի մեւ եւ սկզբնաւորութիւն ունի։ Այս կարծիքը ունեցած է նաեւ Հ. Բ. Սարգիսեան իր Հրատարակած «Եւագրի վարք եւ Մատենագրութիւնը» գործին ներածութեան մէջ, էջ 86։

(4) Յիշեալ գրութիւնը կը գտնուի մեր է ճառընախին (թ. 822) յգ - յի էջերուն մէջ։ Գրութեան թուականը թէ եւ անտուրդ է, սակայն բաւական հին կ'ներուի, հաւանօրէն ԺԱ - ԺԲ դարուն։

նշանակութիւնը, իրրեւ մին մեր Ոսկեդարու արտագրութիւններէն, և և մեր ամէնէն նշանաւոր Հեղինակներէն մէկուն իրր աղբիւր ծառայած ըլլալուն: Այս տեսակէտով է որ աւելի՝ դայն կ'ուզենք մեր ընթերցողներուն ուշադրութեան առարկայ ընել, յետ ներկայացնելու անոր կենսագրական համառօտ մէկ քանի դիժերը:

Այիթալաւ, Քրիստոսի 324 տարւոյն, Ուռհայի կամ Եղեւսիոյ եպիսկոպոս էր, յաջորդելով Սաադեսի(5): Տարի մը վերջը (325-ին) կը դուստրուէր Նիկիոյ Ա արեղերական ժողովը, ուր միացած քրիստոնեայ արեւելքն ու արեւմուտքը՝ բարձրացուց իր բողոքի ձայնը և հանդիսապէս դատաւարտեց Արիոսի ազանդը, նուիրադործելով համազոյակից կամ ի միասին Էակամի (ὁμολογίας) բառը: Հոն, նոյն ժողովին Հարց մէջ, կը դտնուէր նաեւ Այիթալաւ, ինչպէս կը տեսնենք նշանակուած եպիսկոպոսաց ցանկին մէջ իր անունը դանդաճ հնչումներով(6): Հոն կը ներկայացնէր ան արեւելքի ամէնէն Հեղինակաւոր եկեղեցիներէն մին, նշանաւոր իր քրիստոնէութեան ամենահին և առաջնական ծագումովը(7), և հօր մրցակից մը Անտիոքի և Աղեքսանդրիոյ՝ իր հոգեւաւոր աստուածա-

(5) Chronicon Edessenum. Assemani, Bibl. Or. I. էջ 394, 424: Gams. Series episcoporum. Ratishonae, 1873.

(6) J. D. Mansi. Sacr. Concil. Collectio II. Florentiae, 1759. Գեղեցիկ հրատարակած Նիկիոյ ժողովի Հայրերուն ցանկին մէջ կը յիշուի, էջ 194-5, հայերէն Վնթագոս յՈւռհայէ՝ 73-րդ, ինչպէս աղետելն ինծի հաղորդեց Հ. Գարբ. Մ. Վ. Մէնէճիւեան. յուն. 'Αειθαλᾶς 'Εδέσων, 'Αειθαλᾶς 'Εδέσης. յաւ. Ethilaos, Achilaos, Aetholaos, ևն:

(7) Եղեւսիոս քաղաքը ոչ միայն կը պարծի՝ հաւասար Անտիոքի, շատ կանոնաւէն քրիստոնէական հաւատքն ընդգրկած ըլլալուն համար, այլ նաեւ միշտ անոր մէջ հառաատուն միայուն վրայ, հախաւակ այնքան բուն հալածանքներ կրելուն Պարսիկներէն, որուն համար ալ կը կոչուէր շուրք, օրհնեալ, բարեպաշտութեամբ զարգարեալ քաղաք. Assemani, Bibl. Orient. I. pp. 261, 278, 417.— Theod. Hist. Eccles. III. p. 26:

բանական դպրոցովը⁽⁸⁾, որ սկսած էր ծաղկել նոյն իսկ Բ դարէն, և որուն ամէնէն փայլուն ներկայացուցիչն եղաւ Ս. Եփրեմ ասորին:

Անտարակոյս Այիթալահ նոյն է Խորենացոյ պատմութեան մէջ յիշուած «Եւթաղ Եղեսիայ»⁽⁹⁾ եպիսկոպոսին հետ, որ ճիշտ նոյն ժամանակ և նոյն ճամբով Նիկիա կ'երթար, երբ Ս. Արիստակէս ալ՝ իրր հայ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչ՝ կ'ուղեւորէր հոն, և իրարու հանդիպեցան Կեսարիա քաղաքին մէջ: Այդ երկու անձանց — Այիթալահի ու Եւթաղի — նոյնութեան վրայ գրեթէ տարակուսելու բան չի մնար, երբ նկատենք որ՝ Եղեսիայ աթոռին վրայ երբեք Եւթաղ անունով եպիսկոպոս նստած չէ, և Նիկիոյ Ժողովին գումարման տարին, 325 ին, Այիթալահ էր անոր եպիսկոպոսը: Հետեւաբար «Եւթաղ» անունը սխալ ընթերցում կամ գրութիւն մ'է «Աւթաղ» կամ «Աւթաղաս»⁽¹⁰⁾ անունն, որ գրուած է Նիկիոյ Ժողովին Հարց անուններու հայերէն ցանկին մէջ փոխանակ «Այիթալահ»ի:

Պատմութիւնը շափաղանց ուիշտ է ասոր մասին. հազիւ հասուցեր է մեղի անունը, և մի քանի նշխարներ անոր կենսադրական գիծերէն: Նոյն դարու ուրիշ մեծղի գէմքերուն քով, գէթ գրականօրէն, շատ ազօտ ու աննշան կ'երեւայ պատկերը ասոր, որ հետի կրօնական բուռն պայքարներէ, աւելի հանդարտ միջավայրի մը մէջ, հովուական պաշտօնին հոգերուն միայն նուիրուած, չէ ունեցած առիթը ցոյց աւելու իր գրական կամ բեմական տաղանդը, որուն իրը նշմար մը հասած է մեղի յիշեալ վարդապետական թուղթը: Նախան.

(8) Եղեսիոյ դպրոցէն ելան՝ Բարզեծան, Ս. Ղուկիանոս քահանայ, Եւսեբիոս Եմեսացի, և ուրիշներ, Բ. և Գ դարերուն: Հոն կար նաև տառնման դպրոց մը պարսիկ ջրհատնէից համար, որոնց եկեղեցական լեզուն ասորերէն էր, ճիշտ ինչպէս մեր մէջ՝ Դ դարուն և Ե-ին սկիզբները:

(9) Մ. Կոր. Պատմ. Հայոց Բ. դլ. 2թ. էջ 373. Վենետիկ, 1881:

(10) Տեա նախորդ էջին վեցերորդ ծանօթութիւնը:

ձաւոր ու հաւատարիմ իր բարձր կոչման, ինչպէս նաեւ գիտակից անոր պարտականութիւններուն, եռանդուն քարոզիչ ու ախոյեան մ'եղած է ճշմարիտ հաւատքին, ինչպէս ենթադրել կու տայ իր գրութիւնը: Եւ այն ազմկալից ժամանակներուն, երբ իրենց զիրքով եւ գիտութեամբ զնորոգելու սիւնքն Եկեղեցւոյ», ինչպէս էին երկու Եւսեբիոսները եւ ուրիշներ, կը զեզեւէին իրենց ուղղափառ հաւատքին մէջ, սա երբեք չզաղրեցաւ Նիկիական դաւանանքին ամենաջերմ պաշտպաններէն մին ըլլալէն:

Եղեալոյ Գրոնիկոնը, իր արտակարգ համառօտութեան մէջ, կ'աւանդէ թէ՛ հազիւ բարձրացած եպիսկոպոսական աթոռին վրայ՝ շինեց քաղաքին զերեզմանատունը եւ եկեղեցւոյն հարաւային կողմը, եւ չորս տարի վերջ (328 թն) կարեւոր յաւելումներ եւ նորոգութիւններ ըրաւ եկեղեցւոյն վրայ⁽¹¹⁾: Իսկ Ս. Եփրեմի վկայութեան համաձայն, Այիթալահ չէ խնայած ո' եւ է ճիշդ եւ ջանք՝ ո'չ միայն կրօնքը եւ բարեպաշտութիւնը ծաղկեցնելու՝ այլ նաեւ ուսումը եւ գիտութիւնը դարգացնելու եւ Գալոսի փայլը աւելցնելու, որուն օրինակին հետեւեցան վերջը Արրահամ եւ Բարուլաս նշանաւոր եպիսկոպոսները⁽¹²⁾:

Սակայն ասորի գրականութեան պատմութեան մէջ չի յիշուիր բնաւ, թէ Այիթալահ եպիսկոպոսը հեղինակ ըլլայ ո' եւ է գրութեան մը: Աստեմանի Եղարաք, որ այնքան պրոպրիոզ միտքեր եղած են, եւ ասորի ո' եւ է գրական աշխատութեան մը ամենադոյզն հատակոտորն խկ զանց ըրած չեն ամփոփելու եւ հրատարակելու իրենց Արեւելեան Մատենադարանին մէջ, Այիթալահի մասին տկնարկ մ'անգամ չեն ըներ՝ թէ ո' եւ է թուղթ մը կամ ճառ մը գրած ըլլայ: Հաւանօրէն շատ կանուխէն մոռացութեան տրուած կամ կոր-

(11) Ass. Bibl. Orient. I. p. 394; II. pp. 37, 170, 924.

(12) Սոկրատ, Եկեղ. Պատմ. Բ. 9, Գ. 1:

սուած պէտք է ըլլայ անոր վարդապետական թուղթը, ո՛չ իր քանակով եւ ոչ ալ իր դրական արժէքով մեծ դեր մը կատարելու սահմանուած ըլլալով: Արդէն անոր ո՛չ յոյն եւ ոչ լատին թարգմանութեան մը հետքն անդամ չնշմարտիրը՝ եւս աւելի կը հաստատէ այն ենթադրութիւնը, թէ շատ անձուկ չըջանակի մէջ մնացած է յիշեալ գրութիւնը:

Սակայն անոր բովանդակութիւնը, կրօնական տեսակետով կամ վարդապետութեան պատմութեան համար, ունի իր առանձին կարեւորութիւնը: Իսկ հայերէն թարգմանութիւնը կը պարտինք ազահռովապէս դէպքի մը կամ պարագայի մը, այն է՝ մեր առաջին թարգմանիչներէն ոմանց — որոնց գլխաւորն է Եղիշիկ Կողբացին — Եղեախ գրկուած ըլլալուն իրենց Վարդապետներէն, որպէս զի թարգմանեն հոն ասորի հեղինակներու եւ Հարց գրութեանը եւ Հայաստան գրկեն⁽¹³⁾:

* * *

Գրութեանս սկզբնաւորութիւնը նամակի մէկ ունի. «Աւետարանիչք բարեաց, քարոզիչք խաղաղութեան, եւն, ողջոյն եւ խաղաղութիւն բաղմացի մեզ ի մի ճշմարիտն Աստուած... եւ պօրութիւն շնորհաց նորա ի մեռն ճշմարիտ Հօգւոյն եղիցի ընդ ամենեախն»⁽¹⁴⁾: Այս համառօտ օրհնութեան ողջոյնէն վերջը կը սկսի պատմական ոճով յիշատակել հոռմայեցի վերջին կայսերաց հալածանքը քրիստոնէից դէմ, Կոստանդիանոսի յաղթանակը եւ դարձը, յարելով անմիջապէս Նիկիոյ Ժողովին գումարումը, անոր մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը, եւն: Սակայն չի յիշուիր հոն Արիոսի անունը, եւ ո՛ր եւ է ակնարկ մը չի կայ անոր մոլար վարդապետութեան:

(13) Կորին, Պատ. Ս. Մեթոքրայ, էջ 32 - 3. Վենետիկ, 1894:

(14) Սոյն հոգուական կամ վարդապետական թուղթը ուղղուած է հաւանօրէն առօրածէս կամ առօրայեղու պարսիկ քրիստոնէից, որոնց կ'ակնարկէ զրնորեալը ի հեթանոսաց՝ բռնորով, եւ կը բացատրէ անոնց հաւատքի գլխաւոր մասերը:

Յիշեալ հաւատոյ դաւանութիւնը, որ հոս Նիկիոյ Ս. Հարց կ'ընծայուի, շատ կը տարբերի Նիկիական հանգանակէն, և քնաւ Ս. Աթանասի ընծայուած հանգանակին կամ անոր վարդապետական արտայայտութեամբ հետ նմանութիւն չունի⁽¹⁵⁾։ այլ աւելի ընդլայնած, Ս. Գրոց վկայութիւններով ճոխացած, աւելի ճառի մը քան հանգանակի երեւոյթը ունի։ Հոն կը յիշատակուի նաեւ Չատկի խնդիրը, որ նախորդ դարերուն մէջ այնքան կրօնական յուշումներ պատճառած էր, ու արեւելքի մի քանի եկեղեցիներ, տղիտութեամբ և յամառ աւանդութեամբ մը, Զորեփաասմեթորդ կոչուած հերձուածի մը ծնունդ տուած էին, Հրէից հետ նոյն օրը կատարելով Չատիկը։ Այս կարեւոր խնդիրն ալ, Կոստանդինոսի առաջարկին վրայ, որոշուեցաւ նոյն ժողովին մէջ, զեւ միարանեցան առնել ի մի օր Չատիկ, կ'ըսէ Այիթաւահ, յորժամ կամիցի յաւելուլ լոյսն տուընջեան ի Ժամա իւր քան զԺամա խաւարին զիշերոյն։

Սոյն պատմական հատուածէն վերջը կը սկսի վարդապետական բաժինը, որ դրաւած է զրեթէ թուղթին մեծագոյն մասը, ընդհանրապէս Ս. Գրոց վկայութեամբք հաստատելով Երրորդութեան խորհուրդը, Քրիստոսի աստուածութիւնը և մարդկութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը, Ս. Հաղորդութեան խորհուրդը և քրիստոնեայ կրօնից ուրիշ վարդապետութիւնները, ևւն. առանց սակայն բանական կամ բնական փաստերով ապացուցանելու միշտ բացձնելը, ինչ որ կ'ընեն ուրիշ Ս. Հարք։ Անկէ վերջ կը սկսի աստուածաբանական և իմաստասիրական կնճառոտ հարցեր մէջ բերել, որոնց լուծումը կը ջանայ տալ Ս. Գրքի վկայութիւններով և կամ բնական փաստերով, օրինակներով և բացա-

(15) Enchiridion Symb. etc. Henr. Denzinger, 1900, Leipzig, էջ 36-37։
Հանգանակ հաւատոյ. Հ. Յ. Գաթրճեան. Վիեննա, 1891, էջ 25-6, 36-7։

արութիւններով: Իբր ասացոյց ասոր՝ մէջ կը բերեմ հե-
տեւեալ տողերը, որոնց մէջ կը բացատրէ Բրիտանի «Երթամ
և դամ» խօսքը. «Երթալն այն է՝ յորժամ դադարէ յառնելոյ
զգորութիւնս ի ձեռն սրբոց իւրոց, և դալն այն է՝ յորժամ
ցուցանէ նշանս և արուեստս ի ձեռն արդարոց և ճշմարտից:
Իբրեւ զարեղակն՝ որ ծագէ ի վերայ ամենայնի որ յօդս և
յերկրի են և ի ծովու. բազումք են որ ոչ տեսանեն զճառա-
դայթս նորա, իցեն որ կոյրք իցեն և իցեն որ ի քուն կայցեն.
և որ ունին աչս և արթունք են, տեսանեն զքաղցրահայեաց
նշոյլս նորա»: Գեղեցիկ կերպով կ'ասացուցանէ թէ ո՛չ միայն
հակասութիւն չկայ Հին Կտակարանին և Նորին մէջ, այլ
մանաւանդ թէ այնպէս ներդաշնակ կերպով միացած են իրա-
րու, որ մէկը կը լրացնէ միւրը, և Հինը անբժրոնելի և թերի
պիտի մնար առանց Նորին: Կը խօսի Աստուծոյ անսահման
զօրութեան վրայ, թէ ի՞նչպէս կը բնակի Վիլյամ անձինն իս-
կութեան, և ընդ ամենայն անցանէ նուրբ և աներևոյթ
զօրութեամբն, և ընդ իմիջ ոչ խառնի և ոչ արգելուցու,
այլ ինքն պատեալ և փակ ունի ընդ իւրեւ դամենայն»: Այս
խօսքերէն կը հետեւի բնականաբար այն առարկութիւնը, թէ
ի՞նչպէս Աստուած ամէնուրեք ըլլալով և ամէն բան բովան-
դակելով իր մէջ՝ անխառն ու մաքուր կը մնայ անսուրբ արա-
բածներէն: — «Որ զայդ ամեն զմտաւ, կը պատասխանէ, նա-
յեաց ընդ արեգակնս՝ որ արարած նորա է, զի ծագեալ ծա-
ւալեալ կայ ի վերայ ամենայնի առհասարակ, ո՛չ ի սուրբ ինչ
իրաց սրբի և ոչ ի պղծոցն առնու խառնուած և աղտեղանայ:
Սոյնպէս և հօր՝ յո՛ր և մերձեցի՝ սրբէ և մաքրէ, և ինքն
իւրք ոչ աղտեղանայ: Եւ թէ սօքս տեկակիցք և համադինք
արարածոց՝ ո՛չ աղտեղոյն (աղտեղելոյն?) աղտեղանան, այլ
սրբելով սրբին, ո՛րչափ ևս առաւել անդին և անխառնելի
զօրութիւնն առաւել սրբելով սրբէ»:

Այս սոցով կը յառաջէ ան, առանց տատանելու բնաւ ու և
է գծուարութեան առջեւ, գիմելով յաճախ նմանութեանց կամ
օրինակներու, ուր որ բանական փաստերը բաւական պիտի
չըլլան համոզելու կամ ըմբռնելի պիտի չըլլան իր ընթերցող-

ներուն: Վերջը հաղիւ հարեւանցի ակնարկ մ'ընելով նիւթական էակներու վրայ, կ'անցնի խօսելու հրեշտակներու եւ դեւերու վրայ՝ թէ ի՞նչ բնութիւն ունին, ինչո՞ւ «հուր» կամ «հոգի» կը կոչուին Սուրբ Գրքին մէջ. կրնա՞ն մարմնաւոր իրերու գործողութիւնները կատարել, եւն. ի՞նչպէս «աղատ» եւ «անձնիշխան» կ'ըստին, քանի որ հրեշտակները չեն կրնար մեղանշել ու ստատման չի կրնար դառնալ իր չարութենէն: Կա՞յ ի բնէ չար ու բարի, եւ թէ ասոնք «անձի»նք են, թէ արգասիք անձանց». ի՞նչպէս կրցեր է միանալ հոգին մարմնոյն հետ, երկու անձման եւ իրարու հակառակ գոյացութիւններ, եւն: Եւ այսպէս կը շարունակուի չարք մը բնազանցական հարցերու, որոնք նոյն ժամանակի խորհող մտքերուն տեսակ մը սեւեռումները դարձեր էին, նոյն իսկ իմաստասիրական դպրոցներէն դուրս՝ մուտ գտնելով ժողովրդեան դասակարգին մէջ, որուն կ'ուզէ Ս. Հայրս իր ներկայ թուղթը: Այդ վերջին բնազանցական խնդիրները, որոնք հոս շատ վեր ի վերոյ շօշափուած են, ընդարձակօրէն կը դանուին արդէն մեր Եզնիկ Կողբացւոյ «Եզն ազանգոց» գրքին մէջ, որով կարելի է աղերս մը կամ առնչութիւն մը ենթադրել ներկայ գրութեանն եւ Եզնիկի գործին մէջ, ինչպէս պիտի ցուցուի քիչ վերջը:

Հոս անցողակի ըսեմ որ, Այլթալահի գրութեան առաջին էջը (25-30 տողի շախ), որ կը սկսի «յամի իննեւտաներորդի Դիոկղետիանոսի եւ երից ընկերացն՝ որք յարուցին հալածանս ի վերայ քրիստոնէից», եւ կը վերջնայ «քննեցին ըզգիրս եւ գրեցին հաւատս թէ՛ Մի է Աստուած» եւն. — ուր կը յիշուի Կոստանդիանոսի յաղթանակը, զարժը ի քրիստոնէութիւն եւ Նիկիոյ ժողովին դաւաբումը, — գրեթէ բառ առ բառ կը դանուի Սերէոսի պատմութեան մէջ, ազուցուած այն ընդարձակ վարդապետական թուղթին, զոր Ներսէս Գ կաթողիկոսը եւ հայ եպիսկոպոսները կ'ուզէին առ Կոստանդին Բ կայսրը, որ ունի արդէն մէջը կցկոտուր քաղաւածներ դառաղան հեղինակներէ, օր. Պիտոյից գրէն, Աղաթանդեղոսէն, եւն, ուր յաճախ կրկնութիւններ են, թերի եւ կրճատ նախադասու-

թիւններ եւ անկապ խմատներ⁽¹⁶⁾ : Հոս արդէն ուշադիր ընթերցողը խնդրեալ պիտի անդրադառնայ, թէ մեր յիշած կըտորը եկամուտ է՝ կրկնութիւն ըլլալով էջ մը առաջ ըսածնէն : Հաւանական է թէ սոյն հասուածը, ինչպէս նաեւ Պիտոյից գրքէն եւ ուրիշ քաղուածոյ կտորները, չէին գտնուիր թուղթին սկզբնագիր օրինակին մէջ, եւ Սերէոսէն վերջն է՝ որ ո՛ր եւ է դադարարող մը, յիշեալ նամակին աւելի հմտական ձեւ մը տալու եւ ճոխացնելու համար, ազուցեր է անոր ինչ որ նոյն նիւթին վերաբերող կտորները գտեր է յարմար կամ անյարմար :

* * *

Վերը մէջ բերուած սակաւ տողերն իսկ բաւական պիտի ըլլան համոզելու, մանաւանդ ով որ պարսպած է հայերէն լեզուին կազմութեան եւ անոր պատմութեան, թէ Այիթալահի գրութեան թարգմանութիւնը անտարակոյս մեր Ոսկեդարու շրջանին կը պատկանի, ու հարկ է անպատճառ մեր թարգմանչաց երիցագոյն դասուն մէջ փնտուել անոր թարգմանիչը : Կը բաւէ ուշ գնել բառերուն ընտրութեան, անոնց կանոնաւոր եւ վայելուչ դասաւորութեան, բացատրութեանց յստակութեան եւ պարզութեան՝ առանց բան մը կորսնցնելու վրսեմ եւ կորովի ըլլալէն, իր այն կտրուկ եւ ներդաշնակ ոճին մէջ, ձիրքեր՝ որոնք յատուկ են Մեարտպեան դասական լեզուին, որուն իր օրինակ կը ներկայանայ Յզնիկի գրքոյկը : Եթէ տեղ տեղ կը մնան մութ կէտեր, զարտուղութիւններ կամ անճշգումթիւններ, որոնք շատ ցանցաւ են համեմատութեամբ,

(16) Սերէոս. Պատմ. ի Հերակլէն. հրատ. Ք. Պատկանեան. Պետերբուրգ, 1879. էջ 130 - 1: Այիթալահն փոխ առնուած կամ ներմուծուած հասուածը կը սկսի. «Յամի (երկերիւր ութուն եւ չորրորդի) կենտրորին մերայ եւ փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի թագաւորէ Դիոկղիտիանոս... եւ կը վերջանայ Քրիստոսի զգրքս, եւ զրեցին հաւատաւ ճշմարիտ» որ ի Նիկիայն աւետարանեցաւ մեզն :

անոնք թարգմանչին վերադրելի չեն, այլ օրինակողներու անհոգութեան:

Իսկ թէ ո՞վ կրնայ բլլալ թարգմանիչը, թէ եւ դրական փաստեր շունինք ասոր պատասխանելու, սակայն եթէ ուշ դարձնենք ճատուած նիւթին, վիճարանութեան առարկայ եղող խնդիրներուն, իմաստներուն եւ մանաւանդ բացատրութեանց, որոնք գրեթէ նոյնութեամբ կը գտնուին «Եղծ աղանդոց» գրքին մէջ, մեր մտքին վրայ բրած առաջին տպաւորութիւնը կամ ենթադրութիւնը գրեթէ ազաւոյժ եղբակացութեան մը կը փոխուի, թէ Այիթալահի թուղթին թարգմանիչը ուրիշ մէկը չի կրնար բլլալ՝ բայց նոյն ինքն Եղնիկ: Եւ այս եղբակացութիւնը ամբացնելու պիտի ծառայեն այն քիչ պատմական տեղեկութիւնները՝ զոր ունինք իր մասին, այն է՝ թէ Եղնիկ հաւասարադէս ծանօթ էր ասորի լեզուին⁽¹⁷⁾ ինչպէս յոսեարէնին, եւ ճիշդ այդ էր պատճառը՝ որ Եղեւիտ գրկուեցաւ իր վարդապետներէն՝ ասորի Ս. Հայրերու գրքերը թարգմանելու: Հետեւեալ համեմատութիւնը լիովին պիտի հաստատէ բաժնէրս:

ԵԶՆԻԿ

Բայց եւ զայն եւս պարտիմք գիտել, թէ Հրեշտակք եւ դէւք եւ ոգիք ժարդկան անժարմինք են. զի զհրեշտակաց տէ՛. Վերաբ ըզհրեշտակս իւր հոգին եւ զպաշտօնեայս իւր բոց հրոյ՝: . . . Որպէս վասն ստատկութեանն բացեղն կոչին Հրեշտակք, նոյնպէս եւ վասն արագութեան եւ տարածութեան՝ հոգեղնք, որ է՝ հոգմեղնք. բայց բնութիւն նոցա ի վեր է քան զհոգմ եւ քան զհոյր, նուրբ եւ արագ քան զմիտս:

ԱՅԻԹԱԼԱՀ

Իսկ գրեութիւն վերին զօրութեանց եւ զգիւացն եւ զնշոյ ժարդկան չէ հար ժարմնաւոր աշաց տեսանել . . . Վերաբ, տէ՛, զհրեշտակս իւր հոգմ եւ ըզպաշտօնեայս իւր ի բոց հրոյ՝: . . . Այլ կոչեցան հուր վասն զօրութեանն զոր ունին, զի որպէս հրոյ ոչինչ կայ առաջի՝ յարժաւ բորբոքիցի յայրեկ, նոյնպէս եւ ոչ նոցա ինչ առաջի կարէ կալ . . . ասին եւ հոգմ՝ վասն երոգ եւ նուրբ բնութեան:

(17) Եղծ աղանդոց. յէջ 90, 92, 260-1:

ԵԶՆԻԿ

Եւ Եղեկիկի Հրատեսիլ եւ րո-
ցայեզու ի կասս ազգի ազգի կեր-
պարանոց յազեալ, եւ կառավար
մարդկակերպարան երեւեցուցա-
նէր. եւ շերտէս ազգի ազգի գա-
ղանոց յազեալ, եւ ձեռն ձգեալ
իրբեւ զմարդոյ ջրորէի, եւն:

ԱՅԻՔԱԼԱՀ

Եւ յորժամ երեւեցան երբեք
երբեք, ոչ միով կերպարանօք ե-
րեւեցան. այլ երբեմն ի նմանու-
թիւն ջրովքից, երբեմն ի նմա-
նութիւն կառաց եւ դաշանաց,
երբեմն իրբեւ թեաւորք եւ
երբեմն ի կերպարանս մարդ-
կան, եւն:

Այս համեմատութենէն կ'երեւի թէ նոյն չունին է՝ որ ան-
ցեր է երկու գրիչներու վրայէն, միեւնոյն դադափարները
երկուքին մէջ ալ նոյն կարուկ եւ կորովի ոճով բացատրուած.
Եւ ինչ որ Եղնիկ թարգմանիչը՝ ասորերէնի ազգեցութեամբ՝
ըսած է Այիթալահին մէջ «արար զհրեշտակս իւր հոգիս»,
նոյնը Եղնիկ հեղինակը սրբադրած է «Եզծ ազանդոց»ին մէջ
«արար զհրեշտակս իւր հոգիս», ինքն իսկ բացատրելով թէ
«ոգւոյ եւ հոգւոյ անուն երրայեցերէն եւ յունարէն եւ ասո-
րերէն նոյն է»⁽¹⁸⁾: Ամէն տարակոյս փարատելու համար՝ թէ
Այիթալահին թուղթին թարգմանութիւնը Եղնիկի գրչին ար-
տադրութիւնն է, կը բաւէ կարգալ անոր ո՛ր եւ է մէկ էջը,
ուր պիտի տեսնուին լեզուին միեւնոյն դարձուածները, մտքի
միեւնոյն նրբութիւնը, սա տարբերութեամբ միայն՝ որ մինչ
Այիթալահին մէջ ո՛ր եւ է խնդիր վճռական կամ վարդապե-
տական ձեւի տակ կը ներկայանայ, առանց վիճարանելու,
առանց իմաստասիրական աղացոյցներու, այլ միայն Ս. Գրքի
վիայութեամբ հաստատելով եւ առաջարկելով իրր մասն
հաւատոյ. բնդհակառակն, Եղնիկ իմաստասիրական փառա-
րով գինուած մէջտեղ կու դայ, կը վիճէ, կը կոտի, եւ չի
քաշուիր առպարէզէն, մինչեւ որ չյաղթահարէ հակառակորդը:
Կը բերեմ հոս Այիթալահին թուղթէն հատուած մը, որ պիտի
կարծուի բլլալ «Եզծ ազանդոց»ին մէկ էջը.

(18) Եզծ ազանդոց. էջ 90:

«Եւ մի՛ յորժամ հայիցիս ընդ չափ թանձրութեան եւ եւ սեղմութեան արարածոց, կարծիցես թէ դժուարին է զօրութեանն (Աստուծոյ) անցանել ընդ նոսա եւ ոչ խառնել՝ ունիս օրինակ զչունչն՝ որ հաստատեալ է ի կերպարանս Արարչին խօսուն եւ իշխանութեամբ. յորժամ չարժի ուրեք հասանել եթէ յերկինս եւ թէ յանգունդս՝ արազ եւ անարդել հասանէ, եւ կարծէ յընչի եւ յոչընչի լինել, իբրեւ չիք հնար արարածոյ լինել բնութեամբ յընչի եւ յոչընչի, բայց միայն ամենազօր զօրութեանն՝ որ ունի միազդ ի ձեռին զոչինչն եւ զինչն. զի որպէս ի չզոյէ ամ ի գոյս, սոյնպէս կարող է ի գոյէ անտի ի չգոյն դարձուցանել: Եւ թերեւս վասն այսորիկ ասի խօսօղն բնութեամբ շնչոյն՝ նմանութիւն Աստուծոյ, զի որպէս սա կարծեօք կարող է լինել յընչի եւ յոչընչի, նոյնպէս Արարիչ բնութեանն ճշմարտութեամբ կարէ լինել յընչի եւ յոչընչի: ... Բազում անգամ յորժամ լսեմք զազգի ազգի վայրաց եւ քաղաքաց, իսկ եւ իսկ անդր հասանեմք մտօք եւ նկատեմք փողոցս եւ հրապարակս, եւ ի վայրսն՝ զաշտս եւ լերինս եւ ձորս եւ հովիտս. եւ թէ զէպ լիցի անդր երթալ՝ ոչ այնպէս գտանին՝ որպէս մտօք նկարէաք: Արդ շունի զհաւաստի պատկեր Արարչին, որ ոչ յորժամ չարժի, ապա հասանիցէ յոր կոյս գիւմիցէ երթալ, այլ ճշմարտութեամբ եւ բնութեամբ ի վերայ ամենայնի եւ յամենայն տեղիս եւ ուր չիք տեղիք: Ո՞վ խորք մեծութեան Աստուծոյ որ հաստատեաց կացոյց գամենայն արարածս յոչընչի, անքընինս եւ քննելիս, աներեւոյթս եւ երեւելիս, եւ աննախանձ շնորհեաց անմարմին եւ անմահ բնութիւն ամենայն խօսնոց, եւ որպէս յորդառատ եւ անզկզջ յայտ արար զբարերարութիւն իւր. զի թէ եւ անհնարին ինչ յանցանս յանցանիցեն իշխան ազատութեամբն, ոչ զարձուցէ զանմահութիւն նոցա ի մեռելութիւն, եւ ոչ զկամակար անձնիշխանութիւնն բերցէ իջուցէ ի տկարութիւն: Եւ զինչ տեսմ թէ անմահութիւն եւ իշխանութիւն շնորհեաց նոցա, ուր զառտուածն եւ զտէր տեսուն ոչ արդել աննախանձ ի խօսուն արարածոց: Եւ ունի բնութիւն ամենայն խօսնոց խառնուած ի զննելեաց, այս-

ինքն՝ ի չորիցն բնութեանց, ի ջերմութենէ և ի ցրտութենէ, ի խոնաութենէ և ի ցամաքութենէ. զի սոքա անքնինք են և և նոքա անպննելիք, սոքա երեւելիք և նոքա աներեւոյթք, սոքա անցանկողք և նոքա առանց անցանկոյ»:

Ո՞վ այս տողերը կարդալով՝ պիտի չունենայ պատրանքը կարծելու վայրկեան մը, թէ հոս ասորի Ս. Հայրը չէ՛, այլ նոյն իսկ Եղնիկն է որ կը խօսի իր մայրենի լեզուովը, այնքան զգալի է վերի տողերուն մէջ անոր կտրովի և տրամաբանող միտքը՝ անոր յստակ և ներդաշնակ լեզուն: Ո՞ւր է հոն թարգմանութեան հետքը, ո՞ւր են հոն ասորերէնի ազդեցութիւնը կամ արտուղութիւնքը, որոնցմէ ազատ չատ քիչ թարգմանութիւն ունինք: Հոն կ'երեւին արդէն նմանութեան նշմարները, և անտխտելի է թէ Եղնիկ ներշնչուած է Այիթաւահի իմաստներէն, և գանոնք թարգմանելով՝ իւրացուցեր է անոր կարծիքները և տեսութիւնները: Այդ երեւոյթը աւելի ակներեւ պիտի ըլլայ հետեւեալ համեմատութիւններով.

ԱՅԻԹԱՎԱՀ

Ասին գարձեալ բնութիւնք և չորքն սախիւք, այսինքն՝ ջերմութիւն, ցրտութիւն, խոնաութիւն, ցամաքութիւն . . . ասին և բնութիւնք ամենայն մարմնաւորաց որ ի ցամաքի են:

Թէ որպէս ասինն՝ էին հրեշտակք հուր և հոգմ, սակայն չէր նոցա հնար ամուսնանալ ընդ մարմնաւորս, թող թէ անմարմինք և անգնինք են . . . այլ ընդ մարմնայ ամուսնանալ և ոչ գիւաց . . . գոյ հնար:

Ձի թէ յայն հասեալ էր, և ոչ ի վախճանի գեհնին խոտո-

ԵՋՆԻԿ

Քանզի մարմին մարդայ ի չորից տարեւոյ խառնեալ է, ի խոնաութենէ, ի ցամաքութենէ, ի ցրտութենէ և ի ջերմութենէ . . . որպէս և ամենայն մարմնաւորք որ ի ցամաքին են (էջ 80):

Ձի էթէ ի բնութենէ հոգմոյ և հրոյ էին . . . ո՞ւր իշխեցին չընդունալ որք տան թէ հրեշտակք ընդ կանոյս ամուսնացան: Ազատ թէ անմարմինք էին, չէր մարթ անմարմնայն ընդ կանայս մարմնաւորս ամուսնանալ. (էջ 91, 100):

Եթէ աշնպիսի բարբեալ էր զնա Առուստոյ, պատիժս ի նմանէ չէր

ցեալ լինէր այնմ՝ որ միշտ կատարէ զգործ իւր յոր հաստատեցաւ... և զի թէպէտեւ փորձին զբարութիւն իւր զոր էաւ՝ ի չարութիւն զարժայց, և ևն:

Եւ ստատանայ որ շարն կոչի աշխատանք ապրտամարդ մտացն, զոր ստացաւ ինքն իւրով կամակորութեամբ, չէր ի բնէ շար և շարշարիչ, այլ ինքն կամեցաւ և եղեւ շար. և ոչ որպէս ոմանք բամբասեն թէ յայն իսկ հաստատեցաւ զի եղիցի փորձիչ արդարաց... զի զարդարան նովաւ զտէ և զսուրբան ի նորա բովան ըննէ և պարզէ, և զմեղաւորաց զաղտըն և զթանգն նորա հալոցօքն երեւցուցանէ:

Եւ ոչ զբութիւն ինչ բռնաւոր է ստատանայ, թէ բռնարար ինչ ապրտամբեաց և կամ թէ բռնի զսք վարիցէ ի շարիս, այլ պատրանօք և զրդուելով... և ոչ ունի կանխադիտութիւն յայնմանէ յայտ է որ խոտնիխուտն մարտնչի:

Եւ այսու յայտ է թէ չիք ինչ շար կամ բարի բնութեամբ... և արդարեւ զեղեցիկն են ամենայն գործք Աստուծոյ... Ունին անմեղիխանութիւն և ապատութիւն, և կարեն զառնալ կամակար մտք ի բարի և ի շար:

պարտ պահանջել, զի պահեաց զպայման բնութեանն՝ յոր արարն զնա Աստուած... ապա եթէ յԱստուծոյ բարեւք եղեւ, և անմար յանձնէ զարժայց զկաման ի շար, և ևն (էջ 52):

Չստանան անուն վասն խոտորելոյն էա իւր անուն... իւրն կամօք եղեւ բանարկու... իբրեւ զապրտամբ յետ կացեալ թիւրեցու յԱստուծոյ (52-3): Եւ ոչ շար և շարշարիչ հաստատեաց զնա Աստուած, և ոչ փորձիչ՝ և թէ նովա փորձեալ զարդարա զտանայ (50): Թուլացուցանէ ըստ շարեաց կամաց նորա փորձել զանաքինիս. և մտեալ ի փորձութիւնն նորա՝ իբրեւ ի բովս, զաին և ընտրին իբրեւ զսկի սուրբ ելեալ ի հալոցաց (182-3):

Զէ ստատանայ բռնաւոր և կանխաղէ... և զի չիք բռնաւոր ոք, յայնմանէ յայտ է՝ զի ցկինն պատրանօք մատուցեալ հարցանէր, և ոչ բռնութեամբ զարհուրեցուցանէր (77):

Զիք ինչ շար՝ որ բնութեամբ շար իցէ (10)... ուստի յայտ է թէ Աստուած զգործուածն ամենեցուն զեղեցիկ զործէ. և ի բարութիւն և ի շարութիւն զառնալ զանմեղիխանութիւնն արար կամակար, զի յոր կողմն և կամիցի՝ կարող իցէ զառնալ (173):

ԱՅԻԹԱԼԱՀ

ԵԶԵԻԿ

Եւ աննախանձ շնորհաց ան-
ժարժին եւ անժաշ քնութիւն ա-
ժենայն խոսնաց

Եւ շարն եւ բարին ոչ եթէ ան-
ձինք ինչ են, այլ ի գործոց ան-
ուանին որ երբեմն բարիք էին՝
շարք, եւ որ երբեմն չարք՝ եւ
ապա բարիք:

Որպէս եւ որչափ առնու հրա-
ման, այնչափ փորձէ (ստատանայ),
ի փորձութեանց իմանաժք որովք
փորձեաց զՅովք. զի ոչ որպէս
եւ կամեցաւ փորձեաց, այլ որ-
պէս եւ ա'ւ հրաման, եւ զի ոչ ա-
ւելի քան զկար ժարզկան փորձէ
զնստ փորձին:

Այլ բանաւորաց պարզեւեաց
աննախանձ զանժաշութիւն (10):

Եւ այն ոչ եթէ անձինք ինչ են,
այլ յիբաց անտի առնուն զան-
ուանս, նոյնպէս եւ շարիքն ի
գիպաց առնուն զանուանումս (28):

Եւ փորձել այնչափ իշխի սա-
տանայ, որչափ հրաման առնու-
եւ յայտ ի Յովքայ փորձանացն
է. զի եթէ ա'ւ նախ ա'ւ հրաման
յլխատււնոյ, ոչ ժառնաւ փորձել
զնս... եւ փորձելոյն այնչափ
տայ նմա իշխանութիւն, որչափ
ժարզն հանգուրժել կարէ (180-2):

Ասոնց պէս կը դառնուին ուրիշ նմանութիւններ իմաստ-
ներու եւ բացատրութեանց, որոնք եթէ բոլորովին փոխառու-
թիւն կամ բանաբացութիւն ալ չեն, սակայն անժխտելի կ'ընեն
այն կապը կամ առնչութիւնը որ կայ երկու յիշեալ գրութեանց
մէջ, որ չի կրնար ուրիշ կերպով մեկնուիլ՝ բայց միայն
ենթադրելով թէ Եզնիկ, ասորի Ս. Հօր գրութիւնը թարգ-
մանելու ժամանակ, մօքին մէջ արդէն կազմած ըլլայ իր
ապագայ հեղինակութեան ծրարին մէկ մասը, զոր վերջը
ամբողջացուցեր է ուրիշ Հարց կամ հեղինակաց գրքերուն
ընթերցմամբ կամ թարգմանութեամբ: Եւ իրացնէ, կարե-
ւո՞ւ է պատահական համարիլ՝ որ երկու գրութեանց մէջ ալ՝
միեւնոյն կարծիքները կամ տեսութիւնները, միեւնոյն իմաստ-
ները կամ դատաւարները գրեթէ յար եւ նման բաւերով եւ
դարձուածներով բացատրուած ըլլան: Օրինակ իմն, Այի-
թայաւ ստատանային համար «չար եւ չարշարիչ» բացատրու-
թիւնը կ'ընէ, Եզնիկ ճիշտ միեւնոյնը կը կրկնէ երեք անգամ

իր դրժին մէջ⁽¹⁹⁾։ Հաստատելու համար թէ սատանան՝ Աստուծոյ թոյլ ատւածին չափ կը փորձէ դժարդիկ, երկուքն ալ Յորայ օրինակը կը բերեն եւ միեւնոյն հետեւանքը կը հանեն⁽²⁰⁾։ Նոյնպէս միւս խնդիրը թէ «Չարիքն որք լինին՝ անձի՞նք ինչ իցեն, թէ արդասիք անձանց», երկուքն ալ գրեթէ միեւնոյն փաստերով, օրինակներով եւ վկայութեամբք նոյն եզրակացութեան կը յանդին, թէ «ոչ եթէ անձինք ինչ են, այլ ի դորժոց անուանին», եւն։

Կը վերջացնեմ խօսքս՝ հետեւեալ եզրակացութեանց դաւով թէ, ա) Այիթալահի թուղթը մեր Ոսկեղարու անդրանիկ թարգմանութիւններէն մէկն է․ ք) Այդ գրութեան թարգմանիչը ուրիշ մէկը չէ՞՝ բայց նոյն ինքն Եղնիկ Կողբացի․ զ) Թարգմանիչը իր իսկ կարդին «Եզծ ազանգոց» մատենին ինչ ինչ խնդիրներուն կամ կտորներուն մէջ ներշնչուեր է Այիթալահի տեսութիւններէն եւ խմատներէն։

* * *

Թէեւ Հ․ Բարսեղ Վ․ Սարգիսեան իր «Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միւլթարեանց ի Վենետիկ» գործին մէջ արդէն նկարագրած է 822 թուակիր ճաղընտիրը (տես Բ․ Հա․ էջ 155, թ․ 206) որուն մէջ կը գտնուի Այիթալահի հոգուական թուղթը, սակայն ուսումնասէրներուն գիւրտութեան համար աւելորդ չենք համարիր հոս ամփոփելու կարեւոր ծանօթութիւնները։

Յիշեալ ճաղընտիրը ունի էջ 428, վերջին չորս էջերը պարտոյ են։ Գրութիւնը միասին է․ մէն մի էջ ունի 19-21 տող։ Ունի 27 թերթ, իւրաքանչիւրը 8 թուղթ։ Թերթահամարները ժ․էն յետոյ տաս տաս կը յառաջեն։ Նիւրը բամբակեայ՝ գորշագոյն եւ կակուղ։ Կազմը նոր, կաշեպատ շիկագոյն։ Համ-

(19) Եզծ ազանգոց, յէջա 50, 100, 185։

(20) Անգ․ յէջա 87, 181։

գամանքը՝ ընդհանրապէս լուռ է. միայն տեղ տեղ ֆեաստւած լուսանցքները նորոգուած են, և վերջին 2-3 թերթ բրդգորգուած: Գիրը՝ բոլորգիր միջակ, հնածեւ ու ցանցաւ: Զարդագիրները հաղւաղիւտ և ևս արդիւններ սեւագիր են: Ունի մէկ Կիսախորան միայն, և 2-3 հատ պարզ Լուսանցագրեր: Ժամանակն անյայտ է, վասն զի գլխաւոր յիշատակարանը կը պահուի: Գրիչն է Ստեփանոս, թերեւ նոյնը նաեւ Մաղկոյ: Տեղը՝ անյայտ: Ստացող եղած է Զաքարիա քահանայ: Վերջին տապօղը՝ Ստեփանոս արեղայ՝ որ թողած է յիշատակարան մը ԳՄԱ (1402) թուին, որ հետեւեալն է ոտանաւորի ձեւով և տարբեր գրով.

Արդ ի վերջին ժամանակի
 ի ՊՄԱ քուականիս,
 ձեռի գրելոյ յիշատակիս,
 ձեռամբ անարուեստ գրչիս,
 ախմար եւ ծոյլ Ստեփաննոսիս,
 եւ սուտամուս արեղայիս,
 որ ի կարդալ . . . ա հանդիպիս.
 զիս . . . աղաւթ քո յիշեսցես:
 . . . Գրիստոս Աստուած գեղ յիշէ. ամէն:

Այս ծառքնորի մասին Հ. Բ. Սարգիսեան կ'ըսէ «...Հընադոյն երկաթագիր և հաւանօրէն կիսեղծ դադարեալ մ'ընդօրինակուած, զի ոչ միայն ի տողամիջի մէկ երկու տեղ դատարկ միջոցներ թողուած են, այլ և երբեմն բառերն իրարու հետ միացած են, և յաճախ անդամ ալ սխալագիր: Մատենաւանք համար յարդի է՝ զի կը պարունակէ — ի միջի բազմաթիւ մեկնարանական, պատմական և վարդապետական դրուածներու — նաեւ ինչ ինչ ճառեր՝ որոնք ուրիշ տեղ չեն գտնուիր» (Մայր Յուշակ ևւն. էջ 157), և կու տայ ամփոփոյքը շուրջ 40 կտոր նիւթերու. որոնց մէջ Այիթալահի Հօփուական թուղթը 35դ է, և կը դրուէ ձեռագրին 306-340 էջերը, այսինքն 35 էջ. որու մասին Հ. Բ. Ս. կ'աւելցնէ. «Ինձ ծանօթ միակ

Զեռադիրն է այս որ կ'ընծայէ մեզ այս թանկագին գրուածս...
Եղական գրուածս՝ յառաջարանէն դատելով՝ Հովուական շրջա-
բերականի մը ձեւն ունի... Ոչ միայն վարդապետական՝ այլ
ևս լեզուական, ևւն տեսակէտերով հետաքրքրական է: Հաւա-
նօրէն Ե. դարուն հայերէնի թարգմանուած է ևս Մ. Սարե-
նացուն իսկ ծանօթ» (163-164):

Յատկապէս նկատմամբ Այթթալահի Հովուականի Գրչու-
քեան հանգամանքին՝ հարկ կը տեսնենք յիշել թէ սխալագիր
է, ևւ

1) բառերու մէջ, սեռականներու վերջը ևւ բայերու մէջ
զանց կ'ընէ յ գիրը. օր. աժմ (այժմ), կամ ևկեզեցո, որզո,
մարզո, ևւ կամ հրամաեաց, ևւն:

2) Նրբագոյն բաղաձայնները միջակներով կը փոխանա-
կէ. այսպէս, ընդրեալ, ընդալայ, ցանդային, ընդեր, ման-
դունք, ըմբելի, ունդան, ևւն (փոխ. ընտրեալ, ընկեր, ըմ-
պելի, ևւն):

3) Զանց կ'ընէ նաեւ բառամիջի ւ գրերը. օր. հոզո,
տարոջ, որզոյ (փոխ. հոզւոյ, տարւոջ ևւն):

4) Հուսկ կը դեղչէ ո գրերը՝ ու երկրարբառէն. օր.
թւո, ևւն. (թուոյ):

Մենք ապէտ օրինակողին այս կարգի յայտնի սխալները
որբադրել պատշաճ համարեցանք, ինչպէս նաեւ իր նախնա-
կան ձեւին մէջ թողինք աւ(ք), ևւ(ք) երկրարբառները:

AL BENEVOLO LETTORE

La presente è un'opera postuma del compianto P. Giovanni Dr. Thorossian(*), membro illustre della Congregazione dei Monaci armeni Mechitaristi di Venezia, onorato dalla S. Sede col titolo di Abate Mitrato e di Consultore della S. Congregazione per la Chiesa Orientale.

Il P. Thorossian, nonostante varie cariche di responsabilità che coprì degnamente per più di un cinquantennio, e nell'educazione della gioventù regolare e laica negli istituti del suo Ordine, e nel governo della Congregazione Mechitarista nella Curia Generalizia, come Segretario, Assistente e Vicario generale, da giovane si dedicò con molto zelo alla Patristica; di cui rimangono studi approfonditi sulla vita e opere di S. Efrem siro, di S. Basilio e dei SS. Padri della Chiesa Armena: Isacco Magno, Mesrobio, Eznik, Gregorio di Nareg ecc. pubblicati nella rivista «Bazmawep», lasciando qui da parte varie opere di altro argomento edite e inedite.

Lo studio del P. Thorossian sulla lettera di Aitallah e la traduzione latina di essa risalgono al periodo della sua giovinezza, cioè all'anno 1899, quando l'illustre P. Leonzio Ališan, della stessa Congregazione, conosciuta l'esistenza dell'opera preziosa di Aitallah nella letteratura armena, gliene suggeriva la pubblicazione.

Il P. Thorossian si accinse per tempo all'opera e ne pubblicò anche uno studio in armeno l'anno 1911 nella rivista succitata.

Nel pubblicare quest'opera siamo lieti di aver soddisfatto a un santo desiderio di due nostri indimenticabili confratelli.

GLI EDITORI

(*) Era nato a Bardisag, nella provincia di Nicomedia in Asia Minore, nell'anno 1860. Morì ottantenne l'8 di Luglio 1940, nella villa del Collegio armeno «Moorat-Raphaël» in Asolo (Prov. di Treviso) e fu sepolto nel cimitero di questa città con funerali solenni.

INTRODUZIONE

Tra i manoscritti armeni di S. Lazzaro di Venezia, vi è una breve lettera pastorale dogmatica di Aitallah⁽¹⁾, vescovo di Edessa, vissuto nel IV secolo, il cui testo siriano andò perduto. Essa, benchè breve, e priva forse di pregio letterario, ha per noi un grande valore, tanto per il contenuto, quanto, e specialmente, per la traduzione armena, che è assai bella e pregevole, fatta certo nel V secolo, epoca aurea della nostra letteratura. Nell'anno 324, Aitallah era già vescovo di Edessa, essendo succeduto a Saades⁽²⁾. Proprio un anno dopo, si radunava il I° Concilio Niceno, e si condannava solennemente l'eresia di Ario; e confessandosi la consostanzialità del Figlio col Padre, era proclamata la divinità di G. Cristo.

Nella serie dei SS. Padri di quel memorando Concilio Niceno si trovava pure Aitallah, che rappresentava Edessa, una delle più celebri chiese Orientali, sia per l'origine apostolica, come pure per la sua celebre scuola teologica, la quale era già cominciata a fiorire fin dal II secolo: di essa S. Efrem fu il più illustre rappresentante. Senza dubbio il nostro Aitallah deve essere lo stesso

(1) Questo nome si può leggere in Siriaco *Aitallaha*, *Aitillaha*, *Aitalah*, ecc. ma il celebre Assemani trova più giusto di leggere *Aietallah* ossia *Aitallah*, e noi preferiamo quest'ultima lezione, che significa *Teoforo* (Assem. B. O. I. 394-5). — J. D. Mansi: *Sacr. Concil. Collectio* II. Florentiae, 1759. Nell'elenco dei Padri del Concilio di Nicea, pubblicato dal Prof. Heinrich Gelzer, si legge in armeno (pp. 194-5) « Ա. Թուրա ընտանի » cioè « Authalas Edessae (Urhæ) », 73 (Septuagesimus tertius). Nel greco si legge il detto nome Ἀιθαλας Ἐδεσῆν, Ἀιθαλας Ἐδεσῆς, nel latino Ethilaos, Aethilaus, Aetholaus, ecc.

(2) *Chronicon Edessenum*. Assemani: B. O. I. pp. 394, 424. - Gams: *Series episcoporum*. Ratisbonae, 1783.

Eutalios, vescovo di Edessa, — ricordato da Mosè Chorene⁽²⁾ (nel V secolo) nella sua *Storia Armena*, — che si recava al Concilio di Nicea, quando anche S. Aristace, il nostro catholicos o patriarca, per la stessa via andava colà, quale rappresentante della chiesa armena, e con lui s'incontrava a Cesarea di Cappadocia. L'identità di questi due nomi, cioè, Aitallah ed Eutalios, è quasi indiscutibile, dato che sulla sede di Edessa non vi fu mai alcun vescovo dello stesso nome, e che nell'anno del Concilio Niceno (325), il vescovo di detta città era proprio Aitallah.

La storia è molto parca di notizie intorno a questo vescovo, avendoci tramandato col nome solo pochissime notizie biografiche di lui. Accanto alle grandiose figure di quel secolo, appare scolorita e di poco rilievo, — almeno sotto l'aspetto letterario, — la figura di questo autore, che lontano dalle dispute religiose di quell'epoca, in un ambiente più calmo, dedicatosi soltanto alle cure del suo ufficio pastorale, non ebbe occasione di far valere il suo talento letterario e oratorio, e per questo non ci è giunta che la lettera pastorale dogmatica già ricordata. Egli, zelante, fedele ed attivo, è stato un predicatore eloquente e instancabile della dottrina della Chiesa Cattolica, come l'attesta questa sua opera. Il nostro santo vescovo poi non cessò mai di spiegare coraggiosamente il dogma del Concilio Niceno, vale a dire, la divinità di G. Cristo.

La cronaca Edessena narra in breve che Aitallah, appena innalzato all'episcopato, costruì il cimitero della città e il lato meridionale della chiesa, e dopo quattro anni, vi fece delle aggiunte e dei restauri⁽³⁾. Secondo poi la testimonianza di S. Efrem, egli non risparmiò fatiche, non solo per far rifiorire la religione e la pietà, ma altresì per far progredire e sviluppare gli studi e specialmente le scienze sacre e in pari tempo per dare un nuovo

(2) M. Chor: Hist. Arm. II, c. 89, p. 373, ed. Venezia, 1881.

(3) Assem: B. O. I. p. 394; II. pp. 37, 170, 924.

splendore alla scuola teologica, esempio seguito poi dal suo illustre successore Rabbula⁽⁵⁾.

Eppure, nella storia della letteratura siriana non si fa cenno che il vescovo Aitallah abbia lasciato alcuna opera. I celebri fratelli Assemani, che sono stati così studiosi investigatori e assai conoscitori della letteratura orientale e specialmente di quella siriana, — e che non hanno ommesso d'inserire nella loro insigne opera «*Bibliotheca Orientalis*» qualsiasi frammento anche insignificante di autori siriani, — non fanno il minimo cenno che Aitallah abbia scritto omelie o altre opere pastorali, tradotte in greco o in latino.

In quanto poi alla traduzione armena l'unica, che finora si conosca, la dobbiamo certo a un caso o a una circostanza eccezionale, cioè, che alcuni dei nostri primi traduttori — principale tra essi Eznik di Colb (Colbense) — furono mandati dai loro maestri in Edessa, circa nel 426-427, quando ne era vescovo il celebre Rabbula, per tradurre in armeno le opere dei Padri siri e mandarle in patria. Senza dubbio in quell'epoca ed in quelle circostanze furono tradotte le opere di Afraates detto il *Sapiente Persiano*, di S. Efrem e di altri, tra le quali anche questa lettera pastorale di Aitallah⁽⁶⁾.

* * *

Il principio di questa operetta ha la forma epistolare e comincia così: «Annunziatori del bene, predicatori della pace, si moltiplichino a voi la salute e la pace dell'unico e vero Dio... e la virtù delle sue grazie sia con voi tutti per mezzo del vero Spirito Santo»⁽⁷⁾.

(5) Socrate: *Hist. Eccles.* II, 9. III, 6.

(6) Cfr. Coriun: *Hist. S. Mesrobii*, pp. 32-33, ed. Venezia. 1834.

(7) Questa lettera è diretta probabilmente ai cristiani persiani di

Dopo questo breve saluto di benedizione, narra brevemente le persecuzioni degli ultimi imperatori romani contro i cristiani, la vittoria e la conversione di Costantino il grande, aggiungendo subito la storia del concilio di Nicea e la professione di fede ivi stabilita. Non si fa però menzione di Ario, nè dell'esecrabile eresia di lui. Tale professione di fede, attribuita al Concilio Niceno, differisce molto dal simbolo Niceno, e non ha nessuna somiglianza con quello attribuito a S. Atanasio e colla esposizione dommatica di lui⁽⁸⁾, ma è molto più sviluppata e tanto arricchita di testimonianze scritturali, da sembrare una dissertazione piuttosto che una esposizione dottrinale. Ivi si tratta pure della questione della Pasqua, che, nei primi secoli del cristianesimo, aveva suscitato tante discussioni in alcune chiese orientali e che per ignoranza e ostinazione, avevano dato origine a uno scisma detto «quattuordecimano», per il fatto che detta festa celebrava cogli ebrei nel medesimo giorno, 14 di Nisan.

Tale questione importantissima fu risolta, a domanda di Costantino, nel Concilio Niceno, «e quei Padri accordarono, dice Aitallah, di festeggiare simultaneamente la Pasqua in un solo giorno, quando cioè la luce del giorno veniva a superare le ore della tenebra della notte».

Dopo queste notizie storiche, comincia a trattare la parte dottrinale, che occupa la maggior parte della lettera, provando generalmente colle testimonianze della S. Scrittura il mistero della SS. Trinità, la divinità e l'umanità di Gesù Cristo, la divinità dello Spirito Santo, i misteri e la dottrina del Sacramento della SS. Eucaristia e altri articoli della fede cristiana, senza però

rito siro, come si accenna nelle parole: «eletti dai pagani», ed ai quali spiega le parti principali della vera religione.

(8) *Enchiridion Symb.* Henr. Denzinger, 1900, Leipzig. pp. 36-7. — Simbolo della Fede del P. G. Kathergian; Vienna, 1891, pp. 25-26 e 36-37.

addurre degli argomenti o prove razionali, come altri Padri e Dottori della chiesa. Comincia poi a trattare questioni teologiche e filosofiche serie e difficili, per la soluzione delle quali non si perde in tante dispute e vane congetture, ma si arma delle testimonianze della S. Scrittura, pur non ommettendo dimostrazioni filosofiche, esempi e spiegazioni. Con un ragionamento forte e mirabile confuta la falsa opinione di coloro, che vedevano una contraddizione apparente tra il Vecchio e il Nuovo Testamento e dimostra la bella armonia tra questi libri divini, di cui anzi l'uno senza l'altro diventa incomprendibile, e uno completa l'altro.

Parla poi egregiamente dell'infinità ed immensità di Dio «Che abita, — prosegue l'autore, — nella luce della sua essenza e penetra in tutto colla sua potenza finissima e invisibile, senza confondersi mai con nulla, e, senza essere ostacolato da nulla, circonda e comprende tutto in Sè stesso».

Da questo naturalmente sorgerebbe quella obbiezione di tanti: Come allora Dio, essendo ovunque e comprendendo in sè tutto, anche le cose immonde, resta santo e puro? Ai quali risponde l'autore: «Tu che pensi queste cose, guarda al sole, dice, che è creato da lui, e risplende e tocca tutto coi suoi raggi, e non è purificato dai puri, nè inquinato dagli immondi, (ma piuttosto è esso che purifica tutto); e nella stessa guisa il fuoco purifica e netta qualunque oggetto che tocca ed esso non si lorda affatto. E se queste creature, essendo della stessa natura e sostanza, non restano inquinati dagli immondi, ma li purificano, quanto più l'essenza di Dio purissima ed invisibile (e che non può mescolarsi con nessuna cosa) purifica e santifica tutto ciò che tocca.

Con questo tono continua l'autore, senza titubare mai davanti a qualsiasi difficoltà, ricorrendo spesso a similitudini o esempi, ove vede che gli argomenti razionali non possano convincere i suoi lettori, ovvero non siano intesi e compresi da quelli.

In seguito, appena fatto un cenno agli enti materiali, passa a parlare della natura degli angeli e dei demoni, spiegando le ragioni per le quali essi si chiamano nella S. Scrittura ora «fuoco»

ed ora «vento», e come si può dirli «liberi e dotati di libero arbitrio», mentre gli angeli non possono peccare e i demoni non possono pentirsi e cessare dalla loro malizia?

Inoltre prende ad esaminare se esiste o no per natura il bene e il male. Sono essi persone o effetti di esse? Come è unita l'anima al corpo, essendo due sostanze differenti e contrarie l'una all'altra? E così procede, adducendo una serie di questioni metafisiche, che erano comuni agli intellettuali di quel secolo, non solo, ma anche a molti del ceto popolare, ai quali è diretta la lettera del santo Padre. Queste ultime questioni metafisiche che qui sono leggermente toccate, si trovano al contrario trattate estesamente nel libro del nostro filosofo armeno Eznik Colbense intitolato «Confutazione o contro le sette», perciò si può concludere che c'è un intimo legame tra lo scritto di Aitallah e il libro di Eznik, al quale senza dubbio dobbiamo la versione di questa lettera, una delle migliori ed eleganti traduzioni del «periodo aureo» della nostra letteratura armena, come ho già provato parecchi anni fa nella nostra rivista mensile «Bazmawep»^(*).

In fine crediamo cosa non superflua la descrizione del codice in cui si trova la versione armena della lettera pastorale di Aitallah vescovo di Edessa.

Essa si trova nel VII Ճանապարհ (Lezionario) della biblioteca di S. Lazzaro, sotto il numero 822; di pagine 424, dimensioni 25×17, righe 19-21; cartaceo, scrittura *bolorgir* (tondo), rilegato in pelle; conservazione buona, mutilo alla fine; provenienza incerta; incerta pure la data della scrittura, sicuramente anteriore all'anno 1402; e secondo quanto si può desumere dalla qualità della carta e della scrittura si potrà attribuire al sec. XIII. Lo scrittore è un certo Stephanos; tra i possessori è nominato il sacerdote Zaccaria; uno degli ultimi, il monaco Stefano, ha lasciato il seguente memoriale (pag. 14):

(*) «Bazmawep», ed. Venezia, anno 1911. pp. 555-567.

Ora in questi ultimi tempi
dell'era nostra ottocotocinquantuno⁽¹⁰⁾,
in ricordo di questo manoscritto
vergato da ammanuense inesperto
stolto e pigro Stefano
e monaco di falso nome,
o tu che lo leggi per caso
ricordami nelle tue preghiere,
e Cristo Dio si ricordi di te; amen.

La lettera pastorale di Aitallah occupa 35 pagine e cioè
306-340 del manoscritto.

(10) Data armena che corrisponde all'anno 1402 dell'era cristiana.

ԱԹԵՂԱՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՈՒՌՀԱՅԻ

Փ Ո Ւ Ղ Փ

ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՍ ՊԱՐՄԻՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ՎԱՍՆ ՀԱՌԱՏՈՅ՝

Աւետարանիչք բարեաց, քարոզիչք խաղաղութեան, ընտրեալք ի հեթանոսաց, աւրհնեալք եւ երանեալք ծնունդք սուրբ եկեղեցւոյ, ողջոյն եւ խաղաղութիւն բաղձացի ձեզ ի մի ճշմարիտն Աստուծոյ, որ է Հայր եւ Տէր եւ արարիչ ամենայնի՝ որ երեւի, եւ ամենայնի՝ որ ոչ երեւի, ի ձեռն լուսոյն ճշմարտի զաւրութեան եւ ճշմարիտ իմաստութեան, եւ Բանին իւրոյ սիրելւոյ՝ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ զաւրութեան շնորհաց նորա ի ձեռն ճշմարիտ Հոգւոյն եղիցի ընդ ամենեւին:

Յամին վեցհարիւրերորդի եւ երեքասաներորդի, յամսեանն Արեղ, ըստ յունարէն թուոյ, եւ յամի իննեւտասներորդի Դիոկղետիանոսի եւ երկց ընկերացն, որք յարուցին հալածանս ի վերայ քրիստոնէից, եւ աւերեցին զեկեղեցիս՝ զաւելիս աղաւթից քրիստոնէից: Եւ յամին վեցհարիւրերորդի եւ ութուտասներորդի մեռաւ Կոստանդէս, և թաղաւորեաց յեւ նորա Կոստանդինոս որդի իւր ի

(¹) Սոյն խորագիրը մենք զբերինք, հետեւելով նորայր բիւզանդացիի թելադրութեան, որուն պատճառը տես Նախաբանին մէջ:

Ձեռագիրը ունի պարզապէս ճշտաւթնգահի Ռուհաի Եպիսկոպոսի:

AITHALLAE EPISCOPI EDESSENI
EPISTOLA
AD CHRISTIANOS IN PERSARUM REGIONE
DE FIDE

« Annuntiantibus bonum, praedicantibus pacem », electis ex gentibus, benedictis ac beatis Sanctae Ecclesiae filiis, salus vobis et pax ab uno veroque Deo multiplicetur, qui Pater est et Dominus, atque omnium Creator tum visibilium cum invisibilium, per virtutem veri Luminis et verae Sapientiae, Verbi sui dilectissimi Domini nostri J. Christi; ejusque gratiarum virtus per verum Spiritum Sanctum vobiscum sit omnibus.

Anno sexcentesimo decimo tertio, mense Areg, juxta Craecorum kalendarium, Diocletianus, anno undevigesimo regni sui, tresque ejus socii acerbissimam suscitaverunt persecutionem contra christianos, eorumque everterunt templa, loca precum. Anno vero sexcentesimo ac duodevigesimo obiit Constantius, cui successit Constantinus, ejus filius,

qui in Gallia et in Hispania regnavit, hic verus ac sincerus christianus, bellum gerens contra Maximinum ejusque filium Maxentium, necnon contra Licinium et Martinianum, profligavit interfecitque eos, ac propterea in unum Deum, Dominum omnium, et in J. Christum ejus Filium credidit, et magno habens in honore Christianos, ecclesias exstrui jussit. Deinde mandavit ut episcopi Nicaeam in urbem undique convocarentur; et quindecim diebus exactis, postquam eo convenerant, in aedes regias intromisit. Et quum omnes in aula ornatissima considerent, ingressus est (imperator) et adstitit in conspectu omnium, ac suam ibi fidem professus, christianum se esse dixit ac Dei omnipotentis servum. Tunc, Constantino imperatore adstante, discussio inter omnes episcopos de fide habita est, qui perquisiverunt ac perscrutati sunt Scripturas, et hoc modo fecerunt professionem fidei: «Unus Deus est, Dominus omnium, et unus Filius ejus, Dominus noster J. Christus, Deus, Filius Dei, genitus non factus, Creator non creatura. Et unus Spiritus Sanctus vivificans, qui ex Patre procedit, et cum Patre Filioque simul glorificatur. Unus Deus gloriosus, tres Personae perfectae, Pater et Filius et Spiritus Sanctus. Quemadmodum enim Pater est perfectus et persona et potentia et sapientia, pariter omnino et Filius et Spiritus; ita ut tres personae habeant simul unam eandemque substantiam ac naturam, unam virtutem, unum regnum unam potestatem. Omnia quae habet Pater, habent et Filius et Spiritus Sanctus, uno tantum excepto, quod Pater non est Filius, et Filius non est Pater, et Spiritus Sanctus nec Pater nec Filius.

Կաղզիա եւ յՍպանիա. եւ քրիստոնեայ ճշմարիտ՝
 եւ ճակատ ընդ Մաքսիմինոսի եւ ընդ Մաքսեն-
 տեսի⁽²⁾ որդւոյ նորա, եւ ընդ Ղիկինիոսի⁽³⁾ եւ ընդ
 Մարտի[նիան]ոսի: Յաղթեաց նոցա եւ կոտորեաց
 զնոսա, քանզի հաւատաց ի մի Աստուած տէր ա-
 մենայնի եւ յՈրդի նորա Յիսուս Քրիստոս: Եւ
 հրամայեաց շինել զեկեղեցիսն, եւ մեծապատիւ
 մեծարէր զքրիստոնեայսն: Եւ հրաման եւս եպիս-
 կոպոսաց, եւ ժողովեցան ի Նիկիա քաղաք. եւ եղեն
 աւուրս հնգեասան, եւ մոյժ զնոսա ի պաղատն:
 Եւ մինչ ժողովեալ կային միահամուռ յոսկեղաւծ
 պատշգամբի միտջ, եւ ուստ եկաց ի մէջ նոցա, եւ
 խոստովան եղեւ թէ քրիստոնեայ եմ եւ ծառայ
 Տեառն ամենակալի: Եւ եղեւ խնդիր ամենայն ե-
 պիսկոպոսացն վասն հաւատոց առ Կոստանդիա-
 նոսի արքայի. քննեցին զգիրս եւ զրեցին հաւատս,
 թէ՛ «Մի է Աստուած՝ տէր ամենայնի, եւ մի որ-
 դի նորա՝ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, Աստուած՝
 որդի Աստուծոյ, ծնունդ եւ ոչ զործ, արարիչ եւ
 ոչ արարած: Եւ մի Հոգին Սուրբ, կենդանի, որ
 ի Հաւրէ ելանէ, եւ ընդ Հաւր եւ ընդ Որդւոյ փա-
 ռաւորի: Մի Աստուած փառաւորեալ, երեք անձինք
 կատարեալք, Հայր եւ Որդի եւ Հոգին Սուրբ: Որ-
 պէս Հայր կատարեալ է անձամբ եւ զաւրութեամբ
 եւ իմաստութեամբ, նոյնպէս եւ Որդի եւ Հոգի
 Սուրբ, ի միասին ի մի իսկութիւն երեքին, մի
 ինքնութիւն եւ մի բնութիւն, մի զաւրութիւն, մի
 կամք, մի թաղաւորութիւն եւ մի իշխանութիւն:
 Զամենայն ինչ զոր ունի Հայր, զնոյն եւ Որդի
 ունի եւ Սուրբ Հոգի, բայց յայնմանէ միայն, զի
 Հայր՝ ոչ է Որդի, եւ Որդի՝ ոչ է Հայր, եւ ոչ

(2) Զ. ունի՝ Մաքսիմիանի

(3) Զ. Ղիկինեսի

Հոգի՝ Հայր կամ Որդի: Այլ Հայր մի է, եւ Որդի մի, եւ մի է եւ Սուրբ Հոգին, ի միասին մի բնութիւն փառաւորեալ Երրորդութեամբն, պարզ, առանց յաւելումոյ, անքնին, աներեւոյթ, անըսկիզբն, անկատարած, անպատճառ, անեղծ, անմահ, անբաւ, անբովանդակ, որ զամենայն բովանդակէ եւ ինքն յումեքէ ոչ բովանդակի: Ոչ ի տեղւոյ փակի, եւ ոչ յերկինս կամ յերկրի սահմանի. որ ի ներքս յարարածս է եւ արտաքոյ քան զամենայն հաստատեալսս. հեռի յամենայնէ՝ անխառնելի բնութեամբն, եւ մաւտ առ ամենեսին՝ հանապազորդ տեսութեամբ: Մի է Աստուած Հայր, անընկեր եւ առանց պատճառանաց, որպէս ասէ Առաքեալ, թէ «Մի է Աստուած Հայր»⁽¹⁾: Ամենայն ինչ ի նմանէ է, ի սկզբանէ եւ յաւիտենից, որ է պատճառք Որդւոյ՝ բնածին ծննդեամբն, եւ Հոգւոյն՝ մշտնջենաւորն բխմամբ: Եւ որպէս բան՝ միշտ ի յութեան եւ ի խաւսել՝ յատողին իւրում է, եւ չիք ժամանակ⁽²⁾ թէ իցէ խաւսող բանին առանց բանին իւրոյ. նոյնպէս ի բնէ եւ յանսկիզբն յաւիտեանս էր Որդի բնդ Հայր եւ առ Հայր. ոչ իրրեւ զրնկեր, այլ իրրեւ զծնունդ փառաւորեալ ի ծոց Հայր. այսինքն՝ ի բնութենէ աստուածութեանն Հայր: Եւ մի Հոգի Աստուծոյ, որ ի Հայրէ ելանէ, որպէս ասէ Առաքեալն, թէ «Մի [Հոգի] հաւատոց է յամենեսին»⁽³⁾. եւ մեք նովաւ եմք կենդանի, եւ հաւատամք՝ թէ որ ինչ յԱստուծոյ է բնութեամբ՝ Աստուած է առ Աստուած: Որպէս անձն Հայր կատարեալ, նոյնպէս եւ Որդւոյ, նոյնպէս եւ Հոգւոյն Սրբոյ. եւ ոչ թէ տեղեւոք եւ

(1) Ա. Կոր. Ը. 6

(2) Բ. Կոր. Դ. 13

(3) Զ. Ռմաթակ

Pater enim unus est, et Filius unus, et Spiritus Sanctus unus est, et hae tres personae consubstantiales sunt una natura sanctissima et beatissima Trinitatis; simplex, absque ulla mixtione, inscrutabilis, invisibilis, principio terminoque carens, sine causa, incorruptibilis, immortalis (aeterna) immensurabilis, incomprehensibilis, quae omnia comprehendit, et ipsa a nullo potest comprehendi. Nullo loco continetur, neque caelo, neque terra, neque ullis finibus circumscribitur, et est intra et extra cunctas creaturas; longe ab omnibus, utpote simplex natura, et apud omnes quotidiana providentia sua. Unus est Deus Pater, sine socio aequalique, absque causa, ut dicit Apostolus: «Unus est Deus Pater»⁽¹⁾. Omnia sunt ex eo a principio et ab aeterno, qui est principium Filii vera et propria generatione, et principium Spiritus Sancti aeterna processione. Et sicut omne verbum, tam in silentio quam in locutione, semper in illo est, qui loquitur, et impossibile est aliquem absque suo verbo loqui, ita et Filius essentialiter et ab omni aeternitate erat una cum Patre et apud Patrem, minime vero tanquam consocius, sed tanquam Filius gloriosus in sinu Patris, id est, ex eadem divina natura Patris. Et unus Spiritus Dei, qui ex Patre procedit, ut dicit Apostolus: «Unus spiritus fidei est in omnibus»⁽²⁾, et nos in eo vivimus, et quod essentialiter ex Deo est credimus esse Deum apud Deum. Sicut persona Patris perfecta est, ita et persona Filii et Spiritus Sancti; et nullo pacto loco

(1) I Cor. VIII, 6.

(2) II Cor. IV, 13.

vel spatio separantur hae divinae personae, verum sua virtute sibi seipsas ostendunt, et apparent sibimetipsis, nulla distantia vel separatione. Nos autem audivimus ex ipso ore Ejus, qui dixit Apostolis: «Ite in mundum... in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti»⁽²⁾, et credidimus in tria Nomina, quae habent hae tres verae Personae, et hanc fidem accepimus ex sanctis Apostolis».

Quum haec audivisset Constantinus imperator, dixit: Egometipse eandem profiteor fidem, et credo in unum Deum, ejusque Filium et Spiritum Sanctum. Et de Paschate rogavit eos Constantinus et dixit: Hoc postulo a vobis, Patres mei, ut quum festum diem Paschatis celebrare velitis, hoc omnes simul uno eodemque celebretis die, ne in vobis dissidia ac schismata fiant. Et omnibus adnuentibus, uno eodemque die celebrare festum Paschatis constituerunt: quum scilicet lumen diei auxerit horas lucis plus quam horas tenebrosas noctis; neque unquam consideraretur numerus diei, quem Hebraei, adversi infestique Cruci, haberent, qui huius Mysterii vitae Novi Testamenti minime participes esse voluerunt, secundum illa divi Pauli verba: «Etenim Pascha nostrum immolatus est Christus, itaque epulemur, non in fermento veteri, neque in fermento malitiae et nequitiae, sed in azymis clementiae, misericordiae et veritatis»⁽³⁾. Neque enim sicut Hebraei singulis annis immolabant agnum, ita et Christum singulos annos pati oportebat. Hebraei enim semel in anno comedebant

⁽²⁾ Mt. XXVIII, 19, - Mc. XVI, 15.

⁽³⁾ I Cor. V, 7-8.

վայրաւք որոշին անձինք նոցա, այլ ինքեանք ինքեանց զաւրութեամբ երեւեցուցանեն միմեանց, եւ ինքեանք յինքեանց երեւին, առանց իրիք [որ] որոշիցէ եւ մեկնիցէ ի միջի⁽⁷⁾: Եւ մեք այլ⁽⁸⁾ լուաք ի ճշմարիտ բերանոյն՝ որ ասաց ցառաքեալսն, թէ «Ելէք ընդ աշխարհ յանուն Հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»⁽⁹⁾. Եւ մեք հաւատացաք յերիս անուանան սուրբս, որ ունին երիս անձինս ճշմարիտս, որ[պէս] ընկալաք ի սուրբ առաքելոցն»:

Իրբեւ լուաւ զայս Կոստանդիանոս արքայ, ասէ. Եւ ես զնոյն հաւատս ունիմ, եւ մի է Աստուած, եւ յՈրդի իւր եւ ի Սուրբ Հոգի նորա հաւատամ: Եւ վասն զատկի աղաչեաց Կոստանդիանոս եւ ասէ. Ձայս խնդրեմ, Հարք իմ, զի յորժամ կամիջիք առնել զատիկ, ի միասին ի մի աւր առնիցէք ամենեքին, եւ մի՛ լինիցին ի ձեզ բանք եւ հերձուածք: Եւ միարանեցան ի մի միարանութիւն, առնել ի մի աւր զատիկ, յորժամ կամիցի յաւելուլ լոյսն արւելնեան ի ժամս իւր քան զժամս խաւարին գիշերոյ: Եւ մի՛ հայիցին ինչ յայն թիւ, զոր Հրեայքն ունին՝ թշնամիք խաչին, որ ոչ եղեն այսմ խորհրդի կենաց Նոր Կտակարանաց. ըստ այնմ զոր Պաղոս ասէ. «Չատիկ մեր Քրիստոս որ զենաւ, եւ մեք արասցուք տաւնս ոչ ի հին եւ ի չար խմոր անաւրէնութեան, այլ յանխմոր բաղարջն զթութեանց ողորմութեան եւ ճշմարտութեան»⁽¹⁰⁾: Ձի ոչ եթէ որպէս Հրեայքն ամի ամի զենուին զառն, նոյնպէս եւ Քրիստոս ամի ամի չարչարիցի. զի Հրեայք մի անգամ ի տարւոյ ուտէին զգառնն, բայց մեք ըզ-

(7) Զ. առանց իրիք որոշից եւ մեկնիցէ ի միջի

(8) այսպէս ի Զ.

(9) ՄԿ. ԺԶ. 15 - ՄԹ. ԻԸ. 19

(10) Ա. ԳԵ. Ե. 7-8

մարմինն ճշմարիտ դասինն Աստուծոյ, որ է տէր
և ւաճեալ, միշտ ուսեմք և հանապաղ դատիկ է
մեզ:

Ասէ աւետարանագիրն Յովհաննէս. «Ֆանն մար-
մին եղև և բնակեաց ի մեզ»⁽¹¹⁾. այսինքն, Աստ-
ուած մարմին զգեցաւ, և «տեսաք մեք զփառս
նորա զփառս իբրև զՄիածնի առ ի Հաւրէ լի
շնորհաւք և ճշմարտութեամբ»⁽¹²⁾: Եւ զի՞նչ իցեն
փառքն զոր տեսին, թէ ոչ զաւրութիւնք նշանացն
զոր առնէր. և կամ զի՞նչ է ճշմարտութիւնն, եթէ
ոչ աստուածութիւնն որ բնակեաց ի մարդկութեան
իւրում, և զի՞նչ են շնորհքն՝ եթէ ոչ տեսչութիւնն
մարմնաւոր. և ստեղծուած մարդկութեան նորա
մեծ է քան զամենայն արարածս և քան զամենայն
զաւրս երկնից: Գրեալ է թէ «մարմինն Յիսուսի
ազատեաց զամենայն մարմին, զի իւրով մարմ-
նով»⁽¹³⁾ ցուցցէ տաճար արդարութեան»⁽¹⁴⁾. և ա-
մենայն արարածք հեծէին և երկնէին⁽¹⁵⁾, և նովաւ
ազատեցան, որպէս և գրեալ է, թէ արար «խաղա-
ղութիւն արեամբ խաչին իւրոյ, որ յերկինս և որ
ինչ յերկրի»⁽¹⁶⁾: Չամենայն ինչ զոր ասացին Գիրք
զհարչարանացն և զվշտացն, և զփրկութենէն և
զաճմանէն, վասն մարմնոյն զոր զգեցաւ ասացին.
և զի ասէ թէ «իջի ևս յերկնից»⁽¹⁷⁾ և «եւրանեմ յեր-
կինս»⁽¹⁸⁾. և զՀաւրէ ասացին մարդարէքն թէ «եւ
յերկինս»⁽¹⁹⁾ և «էջ ի լեռոն»⁽²⁰⁾, և «նստաւ յաթո-
ռի տաճարին», ըստ լսելոյ ունկան մարդկան, որ-
պէս կարող էին լսել, խառնեցաւ ընդ նոսա: Միթէ

(11) Յովհ. Ա. 14

(12) Յովհ. Ա. 14

(13) 2. զիւրով մարմն.

(14) Կող. Ա. 14

(15) Հո. Ը. 22

(16) Կող. Ա. 20

(17) Յովհ. 2. 38

(18) Յովհ. Գ. 13

(19) Եւթ. ԺԹ. 20

(20) Բ. Մ. ԺԸ. - Մղթ. ԵԶ. 9

agnum, nos autem semper comedimus verum corpus Agni Dei, qui Dominus est et Christus, et semper Pascha est nobis.

S. Joannes Evangelista: «Verbum caro factum est, inquit, et habitavit in nobis»⁽⁵⁾, id est, Deus corpus induit, «et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiae et veritatis»⁽⁶⁾. Et quid est gloria, quam viderunt, nisi virtus miraculorum, quae patravit? et quid veritas est, nisi divinitas, naturam humanam sibi assumens? et quid est gratia, nisi Incarnatio? Etenim corpus ejus et humanitas omnibus creaturis et cunctis exercitibus excellentior est, ut scriptum est: «Corpus J. Christi liberavit omnia corpora, ut suum corpus exhiberet templum justitiae»⁽⁷⁾: «omnesque creaturae ingemiscebant et parturiebant»⁽⁸⁾, et per ipsum liberatae sunt, juxta quod scriptum est: «Pacificans per sanguinem Crucis ejus omnia, sive quae in terris sunt, sive quae in caelis»⁽⁹⁾. Omnia quae in S. Scripturis de suppliciis atque afflictionibus et redemptione dicta sunt, illudque «Et (Jesus) proficiebat»⁽¹⁰⁾, de corpore, quod induerat, intelligenda sunt. Et quod ipse J. Christus dixit: «Ego descendi de caelo»⁽¹¹⁾, et iterum «ascendo in caelum»⁽¹²⁾, et quae de Patre dixerunt Prophetiae: «Ascendit in caelum»⁽¹³⁾, «Descendit in montem»⁽¹⁴⁾, et «Consedit in thronum in templo», juxta captum humanae mentis, quatenus scilicet poterant audire et intelligere, locutus est Deus cum iis. Potestne aliquis cum parvulis de scientia

(5) Joh. I, 14.

(6) Joh. I, 14.

(7) Col. I, 14.

(8) Rom. VIII, 22.

(9) Col. I, 20.

(10) Luc. II, 40.

(11) Joh. VI, 38.

(12) Joh. III, 13.

(13) Exod. XIX, 20.

(14) II. Paralip. XVIII, 18. Ps. XLVI, 9.

perfecta loqui? sic et Deus cum hominibus tanquam cum parvulis locutus est; pariter ipse J. Christus, quasi cum parvulis, cum Apostolis locutus est. Interdum dixit: «Ego vobiscum sum usque ad consumationem saeculi»⁽¹⁵⁾, et iterum: «Optabitis videre unum dierum Filii hominis, et non videbitis»⁽¹⁶⁾; et praeterea: «Videbitis Filium hominis qui ascendet in eum locum, ubi erat prius»⁽¹⁷⁾; et alibi: «Ego sum panis vitae, qui descendi de caelo»⁽¹⁸⁾. Juravit atque affirmavit cum veritate: «Caro mea vere est cibus, et sanguis meus vere est potus»⁽¹⁹⁾; et elias, panem accepit, benedixit et ait: «Hoc est corpus meum»⁽²⁰⁾, et haec verba cum fide sunt audienda, secundum illud: «Prophetia fidelibus»⁽²¹⁾. Isaias dicit: «[non] credatis et non intelligatis»⁽²²⁾ (corde); et alius propheta dicit: «Qui justus est, ex fide vivet»⁽²³⁾, et fides est pro invisibili ac futura spe, secundum illud Apostoli: «Fide intelligimus aptata esse saecula verbo Dei»⁽²⁴⁾. Et iterum idem Apostolus dicit: «Quod videtur, non est spes; si enim videmus, quid speramus»⁽²⁵⁾? Et David dicit: «Credidi propter quod locutus sum»⁽²⁶⁾; et Apostolus dicit: «Unus spiritus fidei est in omnibus»⁽²⁷⁾, quo et nos credimus et vivimus, et omnia scripta vera sunt

(15) Mt. XXVIII, 20.

(16) Luc. XVII, 22.

(17) Joh. VI, 63.

(18) Joh. VI, 41.

(19) Joh. VI, 56.

(20) Luc. XXII, 19.

(21) I Cor. XIV, 22.

(22) Is. VII, 9.

(23) Hab. II, 4.

(24) Hebr. XI, 3.

(25) Rom. VIII, 24.

(26) Ps. CXV, 10.

(27) II Cor. IV, 13.

կարիցէ՞ ոք ընդ մանկունս մատաղս խաւսել զկատարեալ զխառնութիւն. սոյնպէս եւ Աստուած ընդ մարդկան իրր ընդ մանկունս խաւսեցաւ. եւ Քրիստոս ցաշակերտսն որպէս ընդ մանկունս մատաղս խաւսեցաւ: Երբեմն ասէ. «Ընդ ձեզ եմ ցկատարած աշխարհի»⁽²¹⁾, եւ երբեմն թէ «Յանկասլիք տեսանել մի յաւուրց Որդւոյ մարդոյ եւ ոչ տեսանիցէք»⁽²²⁾. եւ երբեմն ասէ. «Տեսանիցէք զՈրդի մարդոյ զի ելանիցէ ի տեղի ուր էրն ի սկզբանէ»⁽²³⁾. եւ երբեմն ասէ. «Ես եմ հացն կենաց որ յերկնից իջի»⁽²⁴⁾. եւ երդուաւ ճշմարտութեամբ թէ «Մարմին իմ ճշմարիտ կերակուր է, եւ արիւն իմ ճշմարիտ ըմպելի է»⁽²⁵⁾. եւ երբեմն ա'ռ հաց, աւրճեաց եւ ասէ. «Այս է մարմին իմ»⁽²⁶⁾ եւ զայս բարբառ հաւատովք կարէ լսել, ըստ այնմ թէ «մարդարէութիւն հաւատացելոց»⁽²⁷⁾: Եւ Եսայի ասէ, «Թէ [ոչ] հաւատասցիք եւ ոչ առջիք ի միտ»⁽²⁸⁾. եւ ի միւս մարդարէն ասէ. «Որ արդարն է հաւատովք կեցցէ»⁽²⁹⁾. եւ հաւատք վասն աներեւոյթն հանդերձեալ յուսոյն են, ըստ առաքելոյն թէ «Հաւատովք իմանամք հաստատեալ եւ կազմեալ բանիւ Աստուծոյ զաշխարհ»⁽³⁰⁾. եւ զարձեալ ասէ. «Որ երեւի ոչ է յոյս, զի թէ տեսանեմք, զի՞ եւս յուսամք»⁽³¹⁾: Եւ Դաւիթ ասէ. «Հաւատացի զոր եւ խաւսեցայ»⁽³²⁾. եւ Առաքեալ ասէ. «Մի հոգի հաւատոց յամենեսին»⁽³³⁾, եւ մեք հաւատամք եւ կեամք, եւ ամենայն գրեալք ճշմարիտ են

(21) Մատթ. ԻԸ. 20

(22) Ղուկ. ԺԷ. 22

(23) Յովհ. 2. 63

(24) Յովհ. 2. 35

(25) Յովհ. 2. 56

(26) Ղուկ. ԻԲ. 19

(27) Ա. Կոր. ԺԴ. 22

(28) Ես. Է. 9

(29) Ամբ. Բ. 4

(30) Եբբ. ԺԱ. 3

(31) Հա. Ը. 24

(32) Սղմ. ՃԺԵ. 10

(33) Բ. Կոր. Դ. 13

մեզ: Մարմինն Տեանն յերկինս վերացաւ, եւ ոչ որ երբեք եկեր ի նմանէ. այլ հաւատովք Բանն որ եկն ի մարմինն, հանգչի ի մեզ հացիւն աւրհնութեան. որպէս եւ գրեալ է թէ «Բանն մարմին եղեւ եւ բնակեաց ի մեզ»⁽²⁴⁾, եւ առնիմք մեք մարմինք Քրիստոսի եւ անդամք յանդամոց նորա, եւ հանգչի ի մեզ լոյս աստուածութեանն Քրիստոսի եւ ընդ մեզ է մինչ ի կատարած աշխարհի: Մարմինն վերացաւ եւ ծածկեալ է ի մէնջ, բոս աշնմ զոր ասաց. «Խնդրիցէք զիս եւ ոչ դռանիցէք զիս»⁽²⁵⁾, եւ «Յանկասջիք տեսանել մի յաւուրց Որդւոյ մարդոյ եւ ոչ տեսանիցէք»⁽²⁶⁾: Եւ արդարեւ իրրեւ համարձաւ ի նոցանէ, թէպէտ եւ աստուածութեամբն ընդ նոսա էր, ցանկային տեսանել զնա մարդկութեամբն որպէս յառաջն եւ ոչ տեսին: Եւ ի Ժամանակի իրրեւ փառաւորեցան երեսք նորա ի լերինն իրրեւ զփայլակն լուսոյ, ոչ կարէին հայել աշակերտքն, ասէ ցնոսա. «Մի՛ երկնչիք»⁽²⁷⁾: Ամբարձին դաշս եւ տեսին զնա որպէս էրն յառաջագոյն, եւ խաւէր ընդ նոսա իրրեւ ընդ եղբարս. եւ իրրեւ աստուածութեամբն իւր ընդ նոսա եւ ի նոսա էր, եւ ծածուկ էր ի նոցանէ: Այնպէս ցանկացեալ էին զի հանապազ տեսցեն զնա մարմնով, եւ ծածկեցաւ ի նոցանէ. վասն այսորիկ ասէ առաքեալ թէ «այսուհետեւ մեք զոք մարմնով ոչ գիտեմք»⁽²⁸⁾. եւ մեք այժմ իրրեւ հոգւովն ընդ մեզ է Տէր մեր եւ ցանկացեալ եմք տեսանել, որպէս աշակերտքն: Արդ զոր աւրինակ բնակէ աստուածութիւն նորա ի մարդկութեան մերում եւ փառաւորի մարդկութիւն մեր աստուածու-

(24) Յովհ. Ա. 14

(27) Մտթ. Ժէ. 7

(25) Յովհ. է. 34, 36

(28) Բ. Կոր. Ե. 16

(26) Ղուկ. Ժէ. 22

nobis. Corpus Domini ascendet in caelum, neque quidam comedit ex illo, nisi fide; Verbum quod venit et caro factum est, habitat in nobis pane benedictionis (Eucharistiae), uti scriptum est: «Verbum caro factum est et habitavit in nobis»⁽²⁸⁾, et efficitur nos corpora Christi et membra ex membris ejus, et lumen habitat in divinitate Christi, et nobiscum est usque ad consumationem saeculi. Corpus autem ascendit et absconditum est nobis, secundum illud quod dixit: «Quaeritis me et non invenietis»⁽²⁹⁾, et «Optabitis videre unum dierum Filii hominis et non videbitis»⁽³⁰⁾. Et profecto cum ascenderit (in caelum), quamvis divinitate cum illis esset, tamen optabant videre eum in humanitate sicut antea, et non viderunt. Eo tempore, quo glorificatus fuit vultus ejus in monte tamquam splendor luminis, nequibant eum adspicere discipuli; quum autem dixit eis: «Nolite timere»⁽³¹⁾, extulerunt oculos et viderunt eum, sicut erat antea, et loquebatur cum eis tanquam cum fratribus; et quamquam divinitate sua cum iis et eis erat, tamen erat occultus iis. Illi optabant ita secum semper ac perseveranter visuros in corpore, et ipse discessit ab illis; quamobrem dixit Apostolus: «Nos ex hoc neminem scimus corpore»⁽³²⁾; et nos nunc, quum spiritu nobiscum sit Dominus noster, optamus sicut Apostoli videre eum. Itaque, quemadmodum divinitas ejus in nostra habitat humanitate, ejusque divinitate glorificatur nostra humanitas, ideoque interdum de

⁽²⁸⁾ Joh. I, 14.

⁽²⁹⁾ Joh. VII, 34-36.

⁽³⁰⁾ Luc. XVII, 22.

⁽³¹⁾ Mt. XVII, 7.

⁽³²⁾ II Cor. V, 16.

humanitate atque divinitate sua tamquam de uno eodemque locutus est; et interdum distincte ac separatim de divinitate ac humanitate locutus est. Dixit enim Apostolus: «Apparuit Christus carne ex semine David, et manifestatus Filius Dei, virtute Spiritus Sancti»⁽²³⁾; his verbis divinitatem ab humanitate distinxit; et ad Thessalonicenses scribit: «Expectamus J. Christum Filium ejus de caelo, quem suscitavit ex mortuis»⁽²⁴⁾, et Dominus ait: «Filius hominis ascendit ubi fuerat antea»⁽²⁵⁾, et iterum: «Et nemo ascendit in caelum, nisi qui descendit de caelo Filius hominis, qui est (erat) in caelis»⁽²⁶⁾; his (verbis) distinxit divinitatem ab humanitate. Uno loco ait: «Ego et Pater meus unum sumus»⁽²⁷⁾, ut ostenderet unitatem (naturae), et alio loco: «Eo ad Patrem meum... qui major est me»⁽²⁸⁾. De divinitate ait: «Ego et Pater meus unum sumus»⁽²⁹⁾, et de humanitate: «Eo ad Patrem meum»⁽³⁰⁾, quoniam et ad discipulos dixit: «Unum estis vos omnes»⁽³¹⁾, nam unum erant virtute ejusque divinitate, quae habitabat in iis, et insuper unum erant humanitate et fide, ex qua nati erant secundum illud, quod dicit Joannes: «Qui in ejus nomine crediderunt, non sunt ex sanguine neque ex voluntate carnis, sed ex Deo

(23) Rom. I, 4.

(24) Thess. I, 10.

(25) Joh. VI, 63.

(26) Joh. III, 13.

(27) Joh. X, 30.

(28) Joh. XIV, 12, 28.

(29) Joh. X, 30.

(30) Joh. XIV, 12. - XVI, 16-17

(31) Joh. XVII, 21.

թեամբ նորա, եւ երբեմն խառնեաց եւ ասաց վասն մարդկութեանն եւ աստուածութեանն իրրեւ զմիոյ, եւ երբեմն որոշեաց եւ խաւսեցաւ վասն աստուածութեանն իւրոյ միայն, եւ վասն մարդկութեանն որոշեաց եւ խաւսեցաւ ուրոյն. ասէ առաքեալ «եւրեւեցաւ Քրիստոս մարմնով ի զաւակէ Դաւթի եւ յայտնեցաւ Որդի Աստուծոյ զաւրութեամբ Հոգւով սրբով»⁽³⁹⁾. այս որոշեաց զաստուածութիւնն ի մարդկութենէն. եւ առ Թեսաղոնիկեցիսն զրէ թէ «Ակն ունիմք Որդւոյ նորա յերկնից Յիսուսի, զոր յարոյցն ի մեռելոց»⁽⁴⁰⁾. եւ Տէրն ասէ թէ «Որդի մարդոյ ելանէ ուր էրն յառաջն»⁽⁴¹⁾. «Եւ ոչ ոք, ասէ, ել յերկինս, թէ ոչ որ էջն յերկնից Որդի մարդոյ՝ որ էրն յերկինս»⁽⁴²⁾. այն որոշեաց զաստուածութիւնն ի մարդկութենէն: Ի միում տեղւոջ ասէ. «Ես եւ Հայր իմ մի եմք»⁽⁴³⁾, զի ցուցցէ ըզմիարանութիւնն, եւ ի միւսում տեղւոջ, «Երթամ առ Հայր իմ, որ մեծ է քան զիս»⁽⁴⁴⁾: Չայս զաստուածութենէն ասէ թէ «Ես եւ Հայր իմ մի եմք»⁽⁴⁵⁾. եւ զի ասէր «Երթամ ես առ Հայր իմ»⁽⁴⁶⁾, զայս զմարդկութենէն ասէ. զի եւ զաշակերտացն ասէ թէ «Մի էք դուք ամենեքին»⁽⁴⁷⁾. մի էին զաւրութեամբն եւ աստուածութեամբն նորա, որ բնակեալ էր ի նոսա. եւ մի զարձեալ հաւատովք եւ մարդկութեամբն, յորմէ ծնան, ըստ այնմ [զ]որ Յովհաննէս ասէ, թէ «որք յանուն նորա հաւատացին, ոչ են յարենէ եւ ոչ ի կամաց մարմնոյ, այլ յԱս-

(39) Հա. Ա. 3

(40) Թեա. Ա. 10

(41) Զ. յառաջին: Յովհ. Զ. 63

(42) Յովհ. Գ. 3

(43) Յովհ. Ժ. 30

(44) Յովհ. ԺԳ. 12, 28

(45) Յովհ. Ժ. 30

(46) Յովհ. ԺԳ. 12: ԺԶ. 16, 17

(47) Յովհ. ԺԷ. 21

առեծոյ ծնան»⁽⁴⁸⁾։ Ասէ. «Երթամ առ Հայր իմ»⁽⁴⁹⁾.
 դարձեալ ասէ. «Հայր ընդ իս է»⁽⁵⁰⁾. դարձեալ ասէ
 թէ «Հայր առաքեսցէ ձեզ մխիթարիչ»⁽⁵¹⁾. և եր-
 բեմն ասէ թէ «Ես առաքեմ»⁽⁵²⁾. ասէ «Թէ ևս ոչ
 երթամ, մխիթարիչն ոչ գայ»⁽⁵³⁾. դարձեալ ասէ.
 «Դուք ճանաչէք զՀոգին և ի ձեզ իսկ բնակեալ
 է»⁽⁵⁴⁾. Եթէ ի նոսա բնակեալ էր, զիա՞րդ ասէր, «Թէ
 ևս ոչ երթամ, մխիթարիչն ոչ գայ»⁽⁵⁵⁾. ապա ու-
 բեմն բարիոք⁽⁵⁶⁾ ասէր թէ «առակաւ խաւսեցայ ընդ
 ձեզ»⁽⁵⁷⁾։

Արդ եթէ խնդիր և հակառակ դնեմք, ոչ կա-
 բեմք լսել Դրոց հաւատովք. և զայն զի ասէ «Եր-
 թամ ևս գամ», այսպէս իմացուք. երթալ այն է՝
 յորժամ դադարի յառնելոյ զգաւրութիւնս ի ձեռն
 սրբոց իւրոց. և զայն այն է՝ յորժամ ցուցանէ նշանս
 և արուեստս ի ձեռն արդարոց և ճշմարտից։ Իրբև
 զարեգակն որ ծագէ ի վերայ ամենայնի որ յաւդս
 [և յ] երկրի են և ի ծովու. բազումք են որ ոչ տե-
 սանեն զճառագայթս նորա, իցեն որ կոյրք իցեն, և
 իցեն որ ի քուն կայցեն. և որ ունին աչս և ար-
 թունք են, տեսանեն զքաղցրահայեաց նշոյլս նորա։
 Սոյնպէս և Աստուած՝ Որդւովն իւրով և Հոգւովն
 իրր ոչ փոխի ի տեղւոջէ ի տեղի, երբեմն ծածկի,
 այսինքն դադարէ, և երբեմն յայտնի նշանաւք զոր
 առնէ, և ինքն բնութեամբ ոչ ուրեք երբեք երևի։
 Ասէ. «Հոգին Սուրբ և Հան զնա յանապատ»⁽⁵⁸⁾. և

(48) Յովհ. Բ. 12. 13

(49) Յովհ. ԺԶ. 10. 16. 17

(50) Յովհ. ԺԶ. 32

(51) Յովհ. ԺԴ. 26

(52) Յովհ. ԺԵ. 26

(53) Յովհ. ԺԶ. 7

(54) Յովհ. ԺԴ. 17

(55) Յովհ. ԺԶ. 7

(56) Զ. բարեխաբ

(57) Յովհ. ԺԶ. 25

(58) Մարկ. Բ. 12

nati sunt»⁽⁴²⁾. Dicit: «Eo ad Patrem»⁽⁴³⁾, iterum dicit: «Pater mecum est»⁽⁴⁴⁾, et alibi «Pater mittet vobis Paracletum»⁽⁴⁵⁾, et interdum dicit: «Ego mittam»⁽⁴⁶⁾, et iterum: «Si enim non abiero, Paracletus non veniet ad vos»⁽⁴⁷⁾. Rursus ait: «Vos autem scitis Spiritum Sanctum et in vobis habitat»⁽⁴⁸⁾. Si in illis habitasset, quomodo dixisset: «Si enim non abiero, Paracletus non veniet ad vos»⁽⁴⁹⁾? itaque bene dixit: «In proverbii locutus sum vobis»⁽⁵⁰⁾. Si ergo controversiam ac lites suscitemus, nequimus obsequi fide Scripturae.

Illud autem quod dicit: «Eo et venio», necesse est ut ita intelligamus: «Eo», id est, quum desistat facere miracula per viros sanctos, et «Venio», quum faciat prodigia per viros justos ac veraces; tamquam sol, qui splendescit et illuminat omnia quae in aëre sunt quaeque in mare; et sicut plurimi adsunt qui non vident eius splendorem, tum quia oculis carent, tum quia dormiunt; et qui oculos habent et expergefati sunt, suaves ejus vident splendores; ita et Deus per Filium et Spiritum Sanctum, nullo pacto de loco in locum movetur; sed aliquando absconditur, id est desistit, et aliquando revelatur prodigiis, quae operatur, sed ipse natura nullibi unquam apparet. Dictum est: «Spiritus Sanctus expulit eum in desertum»⁽⁵¹⁾. Et quomodo haec ver-

(42) Joh. I, 12-13.

(43) Joh. XVI, 10, 16, 17.

(44) Joh. XVI, 32.

(45) Joh. XIV, 26.

(46) Joh. XV, 26.

(47) Joh. XVI, 7.

(48) Joh. XIV, 17.

(49) Joh. XVI, 7.

(50) Joh. XVI, 25.

(51) Mc. I, 12.

ba «agebatur a Spiritu in desertum»⁽⁵²⁾ intelligenda sunt, quum ipsemet J. Christus dixerit apostolis: «Ego mittam vobis Spiritum Sanctum»⁽⁵³⁾? Et si Pater in eo ipso erat qui omnia opera faceret, quomodo dicere poterat: «In Spiritu Dei (imperio scilicet ac potestate) ejicio daemones»⁽⁵⁴⁾? et si Deus omnia operatur, cur dicit: «Spiritus Sanctus dat dona sua cuicumque ipse voluerit»⁽⁵⁵⁾? et si Spiritus Sanctus donat, quomodo de Filio dicit: «Ascendens in altum, captivam duxit captivitatem et dedit dona hominibus»?⁽⁵⁶⁾ et addit etiam: «Deus posuit in Ecclesia, primum Apostolos»⁽⁵⁷⁾, ac interdum dicit: «Qui descendit in inferiores partes terrae, est ipse qui ascendit super omnes caelos, et ipse dedit quosdam quidem apostolos, alios vero evangelistas»⁽⁵⁸⁾, et his verbis nullo modo differunt inter se Pater et Filius et Spiritus Sanctus; sed tres simul habitant in uno eodemque templo, omnesque sanctificant homines, credentes in eos; et simul dant dona; quod enim dat Pater, idem dat et Filius, idem et Spiritus Sanctus. Omnes enim creaturae sunt Patris, quas fecit per Verbum suum et Spiritum Sanctum. Et propterea quod consubstantiales sunt Pater et Filius et Spiritus Sanctus, Moyses in cantico benedictionis dixit: «Ego sum Dominus, et nullus alius est praeter me; ego occido et ego vivifico; ego vulnero et ego medeor, et nemo est qui extrahat vos de manibus meis»⁽⁵⁹⁾;

⁽⁵²⁾ Luc. IV, 1.

⁽⁵³⁾ Joh. XV, 26.

⁽⁵⁴⁾ Mt. XII, 28.

⁽⁵⁵⁾ I Cor. XII, 11.

⁽⁵⁶⁾ Eph. IV, 8.

⁽⁵⁷⁾ I Cor. XII, 28.

⁽⁵⁸⁾ Eph. IV, 9.

⁽⁵⁹⁾ Deut. XXXII, 39.

զիա՞րդ լուիցուք, «Հոգին վարիցէ զնա»⁽³³⁾, եթէ ինքն հրամայիցէ Հոգւոյն. թէ Հոգին հանէր յանապատ, զիա՞րդ ասէր «Ես առաքեմ զՀոգին»⁽³⁴⁾. Եւ թէ Հայր որ ի նմայն է գործէր զգործսն, զիա՞րդ ասէր թէ «Հոգւոյն Աստուծոյ իշխանութեամբ հանեմ զգեւս»⁽³⁵⁾. Եւ եթէ Աստուած գործիցէ զամենայն, զիա՞րդ ասէ. «Հոգին տայ պարգեւս ում ինքն եւ կամի»⁽³⁶⁾. Եւ թէ Հոգիս տայ, զիա՞րդ ասէ վասն Որդւոյ. «Եւ ի բարձունս եւ գերեաց զգերութիւն եւ ետ պարգեւս մարդկան»⁽³⁷⁾: Ասէ թէ «Աստուած եղ յեկեղեցւոջ, նախ զառաքեալս»⁽³⁸⁾. Եւ երբեմն ասէ թէ «Որ էջ ի ստորին կողմն երկրի, նոյն է եւ որ եւ վերոյ քան զերկինս. եւ նա ետ զոմանս առաքեալս, զոմանս աւետարանիչս»⁽³⁹⁾. Եւ այս բարբառով ոչ են որիչ Հայր եւ Որդի եւ Հոգի Սուրբ ի միմեանց. այլ ի միասին բնական ի մի տաճար, եւ սրբն զամենայն մարդ որ հաւատայ. ի միասին տան զպարգեւսն, զի զոր Հայր տայ, զնոյն ասէ թէ եւ Որդի տայ, զնոյն եւ Հոգին Սուրբ: Ամենայն արարածք՝ արարածք են Հաւր զոր արար Որդւոյն եւ Հոգւոյն իւրով. եւ զի մի իսկութեան են Հայր եւ Որդի եւ Հոգին Սուրբ, ցարհմեալ փառն⁽⁴⁰⁾ Մովսէս ասէ. «Ես եմ Տէր, եւ չիք այլ բայց յինէն. ես մեռուցանեմ եւ ես կեցուցանեմ, ես հարկանեմ եւ ես բժշկեմ, եւ չիք ոք որ հանցէ զձեզ ի ձեռաց

(33) Չուկ. Դ. 1

(34) Յովհ. ԺԵ. 26

(35) Մատթ. ԺԲ. 28

(36) Ա. Կոր. ԺԲ. 11

(37) Եփես. Դ. 8

(38) Ա. Կոր. ԺԲ. 28

(39) Եփես. Դ. 9

(40) Այսպէս ունի 2. - Հաւանութիւն ըլլալու է չորհնեալ փառանք, ակնարկելով Մովսէսի որհնութեան կամ փառատութեան Բ. Յովհ. ԺԲ. 12 «Յորհնեալ են փառք Տեառն ի սեղանի իւրմէն»:

իմոց»⁽⁶⁷⁾. և «լու՛ր, Իսրայէլ, Տէր Աստուած քո՛՝
Տէր մի է»⁽⁶⁸⁾. և Դաւիթ ասէ. «բարձր եղև անուն
նորա միայն»⁽⁶⁹⁾. և Եսայի. «Ես եմ Տէր՝ որ արարի
զամենայն. ձգեցի զերկինս միայն և հաստատեցի
զերկիր տաճանին»⁽⁷⁰⁾. և Տէր մեր ասէ. «Այս են
կեանք և ծանիրցեն զքեզ միայն ճշմարիտդ Աս-
տուած»⁽⁷¹⁾. և Առաքեալ ասէ. «Դու միայն ես թա-
գաւոր թագաւորաց և Տէր տերանց. Քո միայն են
կեանք և բնակեալ և ի լոյս անմատոյց»⁽⁷²⁾. և
թէ «Մի է Աստուած հայր ամենայնի ի վերայ ամե-
նայնի և յամենայնի»⁽⁷³⁾: Զամենէ զորմէ քարոզե-
ցին մարգարէքն Հոգւով նորա թէ «միայն արար
զամենայն», ասէ Դաւիթ «Բանիւ Տեսոն երկինք
հաստատեցան և Հոգւով բերանոյ նորա [ամենայն
զաւրութիւնք նոցա]»⁽⁷⁴⁾. և աւետարանն «Ամենայն
ինչ նովաւ եղև»⁽⁷⁵⁾, որ երեւին և որ ոչ երեւին.
և զարձեալ ասէ. «Ամենայն և [յ]ամենայն [ի]
Քրիստոս է»⁽⁷⁶⁾. և «եթէ Քրիստոս չէ ի ձեզ, ապա
չէք նորա»⁽⁷⁷⁾. և եթէ «ի ներքին մարդն բնակեացէ
Քրիստոս»⁽⁷⁸⁾, այս է՝ փառաւորեալ բնութիւն աս-
տուածութեանն: «Ծնաւ ձեզ, ասէ, այսաւր կենա-
րար Տէր և աւծեալ»⁽⁷⁹⁾. «այսաւր» զոր մարգարէա-
ցան Դաւիթ վասն Քրիստոսի և ասէ. «Տէր ա-
սաց ցիտ, որդի իմ ևս զու և ևս այսաւր ծնայ
զքեզ»⁽⁸⁰⁾: Այսաւր կոչեցաւ մարմինն Յիսուսի
աստուած և աստուածութիւնն նորա հոգի և զաւ-

(67) Բ. Օր. ԼԲ. 39

(68) Բ. Օր. 2. 4

(69) Սղմ. ՃԵԸ. 12

(70) Ես. ԵԴ. 24

(71) Յովհ. ԺԷ. 3

(72) Բ. ՏԺԺ. 2. 15

(73) Եփես. Գ. 5

(74) Սղ. ԼԲ. 6

(75) Յովհ. Բ. 3

(76) Կոզ. Գ. 11

(77) Հռ. Ը. 9

(78) Եփես. Գ. 17

(79) Ղուկ. Բ. 11

(80) Սղ. Բ. 7

praeterea: «Audi, Israël, Dominus Deus tuus, Dominus unus est»⁽⁶⁰⁾; et David dixit: «Exaltatum est solum nomen ejus»⁽⁶¹⁾, et Isaias: «Ego sum Dominus, qui feci omnia, solus extendi caelum et (solus) creavi terram»⁽⁶²⁾. Et Dominus noster ait: «Haec est vita, ut cognoscant te solum Deum verum; et quem misisti»⁽⁶³⁾; et Apostolus dicit: «Tu solus es Rex regum et Dominus dominantium; tu solus es vita, et inhabitas in lucem inaccessibilem»⁽⁶⁴⁾; et praeterea: «Unus est Deus, Pater omnium, super omnia et in omnibus»⁽⁶⁵⁾, de quo praedicaverant prophetae per Spiritum ejus, ipsum solum omnia fecisse, de hoc ipso dicit David: «Verbo Domini caeli firmati sunt, et Spiritu oris ejus [omnis virtus eorum]»⁽⁶⁶⁾; et Evangelium dicit: «Omnia per ipsum facta sunt, visibilia»⁽⁶⁷⁾ et invisibilia; et iterum dictum est: «Omnia et in omnibus est Christus»⁽⁶⁸⁾, et, «Si Christus non est in vobis, ergo et ejus non estis»⁽⁶⁹⁾. Rursus scriptum est: «In interiori homine habitabit Christus»⁽⁷⁰⁾, hoc est, gloriosa natura divinitatis. «Natus est vobis hodie, dicit, vivificans Dominus et Christus»⁽⁷¹⁾; hodie, quemadmodum praedicaverat David de Christo et dixerat: «Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genui te»⁽⁷²⁾. Hodie corpus Jesu appellatum est Deus, ejusque Divinitas, Spiritus, Potentia, Sapientia, Verbum et

(60) Deut. VI, 4.

(61) Ps. CXLVIII, 12.

(62) Is. XLIV, 24.

(63) Joh. XVII, 3.

(64) I Tim. VI, 15.

(65) Eph. IV, 6.

(66) Ps. XXXII, 6.

(67) Joh. I, 3.

(68) Col. III, 11.

(69) Rom. VIII, 9.

(70) Eph. III, 17.

(71) Luc. II, 11.

(72) Ps. II, 7.

Lumen, non vero ipse appellatus est Deus, quia «In principio Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum, et omnia per eum facta sunt»⁽²³⁾, qui fecit corpus hominis de limo terrae, et inspiravit in faciem ejus spiraculum vitae, non de sua essentia vel de quolibet alio, verum ex nihilo creavit et inspiravit in primum hominem, et hoc modo omni tempore; et non prior est tempore animae creatio quam corporis, sicut dicit Propheta: «Fingit animam hominis in eo»⁽²⁴⁾. Ipse autem naturaliter habitat in lumine suae ipsius essentiae, et per omnia transit subtili et invisibili virtute, et cum nullo miscetur neque confunditur neque ab ullo continetur, sed ipse circumscribit et circumdat omnia.

Sed forsitan dicas: Quomodo omnes creaturae sunt in eo, quum earum plurimae immundae sint? Qui hoc cogitas, adspice, quaeso, in solem, qui ejus est creatura, et oriens super omnia extendit suos radios, nec ex mundis unquam mundatur, neque unquam immundis commiscetur neque inquinatur; et similiter ignis omnia, ad quae appropinquat, mundat et expurgat, ipse vero nullo modo inquinatur, ita, si hi duo, qui eandem et parem habent naturam creaturarum, immundis non inquinantur, sed potius haec expurgant; quanto magis inscrutabilis illa ac simplicissima natura mundat atque expurgat, neque tamen confuse, sed prudenti praestantique sapientia? Ne autem existimes,

(23) Joh. I, 1-2.

(24) Zach. XII, 1.

բութիւն եւ իմաստութիւն եւ բան եւ լոյս, եւ ոչ եթէ կոչելով կոչեցաւ աստուած, զի «ի սկզբանէ էր Բանն առ Աստուած, եւ աստուած էր Բանն. ամենայն ինչ նովաւ եղեւ»⁽⁸¹⁾, որ արար զմարմին մարդոյ ի հողոյ. եւ փշեաց ի նա շունչ կենդանի, ոչ յիւրմէ բնութենէ եւ յայլ իմեքէ, այլ հաստատեաց յոչընչէ եւ փշեաց ի մարդն յառաջին, եւ ըստ նմին աւրինակի եւ յամենայն ժամանակ. եւ չէ երէց շունչն արարածով քան զսակեղծուած մարմնոյն, որպէս եւ ասէ մարդարէն, թէ «հաստատէ զողի մարդոյ»⁽⁸²⁾ ի նմա»⁽⁸³⁾: Բայց ինքն բնութեամբ բնակեալ է ի լոյս անձինն իսկութեան, եւ ընդ ամենայն անցանէ նուրբ եւ աներեւոյթ զաւրութեամբ, եւ ընդ իմիք ոչ խառնի եւ ոչ արգելու. այլ ինքն պատեալ եւ փակ ունի ընդ իւրեւ զամենայն:

Բայց թերեւս ասիցես թէ զիա՞րդ զամենայն արարածս ասես թէ ի նմա են, զի բազում ինչ է յարարարծս որ ոչ սուրբ է: Որ զայդ ամեն զմտաւ, նայեալց ընդ արեղակնս որ արարած նորա է, զի ծաղեալ ծաւալեալ կայ ի վերայ ամենայնի առհասարակ. ոչ ի սուրբ ինչ իրաց սրբի եւ ոչ ի պղծոյն առնու խառնուած եւ աղտեղանայ. սոյնպէս եւ հուր յոր եւ մերձեացի՝ սրբէ եւ մաքրէ, եւ ինքն իւրք ոչ աղտեղանայ: Եւ թէ սոքա տնկակիցք եւ համադինք⁽⁸⁴⁾ արարածոց ոչ աղտեղովն աղտեղանան, այլ սրբելով սրբին. որչափ եւս առաւել անզնին եւ անխառնելի զաւրութիւնն առաւել սրբելով սրբէ, եւ ոչ խառնիխուռն այլ ընտրող իմաստութեամբ: Եւ

(81) Յովհ. Ա. 1-2

(82) Զ. մարդ

(83) Զաք. ԺԲ. 1

(84) Զ. տնկակիցք եւ համադինք:

մի՛ յորժամ հայիցիս ընդ չափ թանձրութեան եւ սեղմութեան արարածոց, կարծիցես թէ՛ դժուարին է դուրութեանն անցանել ընդ նոսա եւ ոչ խառնել, ունիս օրինակ [զ]չունչ որ հաստատեալ է ի կերպարանս արարչին խաւսուն եւ իշխանութեամբ, յորժամ շարժի ուրեք հասանել եթէ՛ յերկինս եւ թէ՛ յանդունդս, արագ եւ անարդել հասանէ եւ կարծէ յընչի եւ յոչընչի լինել, իբրեւ չիք հնար արարածոց լինել բնութեամբ յընչի եւ յոչընչի, բայց միայն ամենազաւր դուրութեանն որ ունի միադղ ի ձեռին զոչինչն եւ զինչն. զի որպէս ի չգոյէ ամ ի գոյս, սոյնպէս կարող է ի գոյէ անտի ի չգոյն դարձուցանել: Եւ թերեւս առաւել վասն աշտորիկ ասի խաւսաւոն բնութիւն չնչոյն՝ նմանութիւն Աստուծոյ. զի որպէս սա կարծեաւք կարող է լինել յընչի եւ յոչընչի, նոյնպէս արարիչ բնութեանն ճշմարտութեամբ կարէ լինել յընչի եւ յոչընչի. եւ սա վասն աշտորիկ ասի նմանութիւն, զի կարծեաւք եւ ոչ ճշմարտութեամբ կարէ լինել յամենայնի: Քանզի ինչ որ նմանութիւն է, զնմանութեան կարգն պաշտէ եւ ոչ զճշմարտութեանն տեղի ունի. որպէս աւրէնքն զնմանութիւն ունէին զնորոց կտակարանաց, որպէս մարգարէքն՝ ճրագունք արեղականն արդարութեան: Բազում անգամ յորժամ լսեմք զազգի ազգի վայրաց եւ զքաղաքաց, իսկ եւ իսկ անդ[ր] հասանեմք մտաւք եւ նկարեմք փողոցս եւ հրապարակս, եւ ի վայրսն՝ դաշտս եւ լերինս եւ ձորս եւ հովիտս. եւ թէ՛ դէպ լիցի անդ[ր] երթալ, ոչ այնպէս գտանին որպէս մտաւք նկարէաքն: Արդ չունի զհաւաստի պատկեր արարչին, որ ոչ յորժամ շարժի՝ ապա հասանիցէ յոր կոյս զիմիցէ երթալ. այլ ճշմարտութեամբ եւ բնութեամբ ի վերայ ամենայնի եւ յամենայն տեղիս եւ ուր չիք տեղիք: Ո՛վ խորք մեծութեան Աստուծոյ որ հաստատեաց կացոյց

quum densitatem et duritiam creaturarum adspicias, virtuti ejus difficile esse pertransire eas (creaturas), simulque iis non commisceri, en habes exemplum hujusce rei animam hominis, quae ad imaginem Creatoris facta, intellectu ac voluntate praedita, cum ad aliquem locum tendat, ad caelum et in abyssos celeriter et expedite pervenit, putatque in re et in nihilo esse posse, dum hoc facere impossibile est creaturae, at dumtaxat decet omnipotentem virtutem, quae uno eodemque modo rem et nihilum in suis tenet manibus; namque quemadmodum ex nihilo fecit omnia, sic etiam aliquid ex eo quod est ad nihilum convertere potest. Ideoque satius rationis particeps animi natura dicitur esse ad similitudinem Dei, quod cum istiusmodi esse potest in re et in nihilo, tum etiam naturae Creator vere ac reapse potest esse in re et in nihilo; et in hoc adest similitudo, propterea quod specie et non reapse in omni re esse potest, itemque quae similitudo est, similitudinis rationem persequitur, neque veritatis tenet locum; quemadmodum Novi Testamenti similitudinem Vetus Lex prae se ferebat et Prophetarum similitudinem lucernae Solis Justitiae. Ut, cum saepe audiamus quendam de multis locis vel de urbibus loquentem, confestim illuc mente pervenimus, fora, semitas, plateasque mente nobis effingimus nec non et campos, montes, valles saltusque; at si quando illuc pervenire contigerit, non quomodo illa ficta animo erant, inveniuntur, itaque nemo potest veram imaginem habere Creatoris, qui ut adsit ubi vult, ullo motu non eget; sed vere et natura sua super omnia et ubique locorum est, quin etiam extra omnia loca. O magnitudinis Dei profunditas! qui cunctas creavit creaturas constituitque

super nihilum, investigabilia minimeque investigabilia, visibilia et invisibilia, et citra ullam invidiam incorporea ac immortalī natura omnes donavit rationi participes et tanquam largitor munificus et consilio immutabilis, ita aperte manifestavit beneficia, ut etiam quo tempore quam maximum crimen patnaverint illae (rationales creaturae) libero ipsarum arbitrio, nullo pacto immortalitatem earum in mortalitatem mutavit, neque libertatem unquam in infirmitatem, ut scriptum est: «Fidelis est Deus, et non potest mentiri»⁽⁷⁶⁾. Et quid dico, immortalitatis et potestatis donis eas exornavit? Immo nulla invidia quominus intellectuales creaturae nomine ipsius Dei et Domini appellarentur prohibuit. Et omnium natura intellectualium creaturarum ex visibilibus rebus composita est, id est, ex quattuor elementis: ex calore et frigore, ex humore et siccitate; istae enim inscrutabiles, illae autem invisibiles; hae visibiles, illae vero invisibiles, hae fluxae, illae constantes ac stabiles. Omnia quae sub caelo sunt, ea quattuor elementis composita sunt; fortasse etiam caelum, quia sub aspectum cadit et potest adspici investigarique oculis corporeis; naturas vero supernarum virtutum ac daemonum, itemque animas hominum, impossibile est videre oculis corporeis, unaquaeque enim natura sibi consubstantialē videt, non vero diversam. Sed forte dicas: Quomodo angeli naturam igneam non habeant, quum ignem et spiritum appellet eos S. Scriptura: «Fecit, inquit, angelos suos spiritus et ministros suos flammam i-

⁽⁷⁶⁾ II Tim. II, 13.

դամենայն արարածս յոչընչի, անքնինս եւ քննելիս, աներեւոյթս եւ երեւելիս, եւ աննախանձ շնորհեաց անմարմին եւ անմահ բնութիւն ամենայն խաւանոց. եւ որպէս⁽⁸⁵⁾ յորդառատ եւ անզեղջ յայտ արար զրարերարութիւն իւր, զի թէ եւ անհնարին յանցանս ինչ յանցանիցեն իշխան ազատութեամբն, ոչ դարձուցէ զանմահութիւն նոցա ի մեռելութիւն, եւ ոչ զկամակար անձնիշխանութիւնն բերցէ ի-ջուցէ ի տկարութիւն. որպէս եւ գրեալ է թէ «հաւատարիմ է Աստուած եւ զանձն իւր սուտ առնել ոչ կարէ»⁽⁸⁶⁾: Եւ զի՞նչ ասեմ թէ անմահութիւն եւ իշխանութիւն շնորհեաց նոցա, ուր զաստուածն եւ զտէր անուն ոչ արգել աննախանձ ի խաւսուն արարածոց. եւ ունի բնութիւն ամենայն խաւանոց խառնուած ի զննելեաց, այսինքն՝ ի չորից բնութեանց, ի ջերմութենէ եւ ի ցրտութենէ, ի խոնաութենէ եւ ի ցամաքութենէ. զի սոքա անքնինք են եւ նոքա անզննելիք. սոքա երեւելիք եւ նոքա աներեւոյթք. սոքա անցանելոցք եւ նոքա առանց անցանելոյ: Ամենայն ինչ որ ի ներքոյ երկնից է, ի չորից բնութեանց կայ. թերեւս եւ երկինք, զի տեսանելի է եւ զննի աչաց մարմնաւորաց. իսկ զբնութիւն վերին զաւրութեանցն եւ զդիւացն եւ զչնչոց մարդկան չէ հնար մարմնաւոր աչաց տեսանել. քանզի բնութիւն զբնակից իւր տեսանէ, եւ ոչ զբնութիւն որ աւտար իցէ ի նմանէ:

Այլ թերեւս ասիցես, թէ զիա՞րդ ոչ ունիցին հր-րելչտակք բնութիւն հրեղէն. զի ահաւանիկ Գիրք հուր եւ հողմ անուանէ զնոսա. «Արար, ասէ, զհրեշտակս իւր հողմս եւ զպաշտաւնեայս իւր ի բոց հր-

(85) Զ. պէս

(86) Բ. Տիմ. Բ. 13

րոյ»⁽⁸⁷⁾ : Այլ տես զի հուր եւ հողմ երեւին եւ զննին, եւ նոքա ոչ երեւին եւ ոչ զննին. եւ դարձեալ յորժամ երեւեցան երբեք երբեք, ոչ միով կերպարանաւք երեւեցան. այլ երբեմն ի նմանութիւն քրովբէից, երբեմն ի նմանութիւն կառաց եւ զազանաց, երբեմն իրրեւ թեւաւորք եւ երբեմն ի կերպարանս մարդկան. եւ այս ամենայն բազմափոխ կերպարանաւք յայտ է թէ ոչ են երեւելիք եւ զննելիք : Այլ կոչեցան հուր՝ վասն այսորիկ զաւրութեան զոր ունին, զի որպէս հրոյ ոչինչ կայ առաջի, յորժամ բորբոքիցի յայրել, նոյնպէս եւ ոչ նոցա ինչ առաջի կարէ կալ, յորժամ առցեն հրաման գործել զգործ վրիժուցըն հատուցման :

Ասին եւ հողմ վասն երազ եւ նուրբ բնութեանն : Եւ այս չէ հնար ասել զնոցանէ թէ զինչեղէն իցեն. քանզի եւ ոչ զմեր ոգիսն գիտեմք թէ զինչեղէն իցեն. եւ վասն այսորիկ ասացաք վերադոյն, թէ արարածս անքնինս եւ քննելիս, զի այնք որ ոչն քննին, ծանիցէ զտկարութիւն իւր, եւ կարճեացի ի քննելոյ զանքնին արարիչն :

Դարձեալ վասն բնութեանց ասացուք : Ասի բնութիւն արարչին զաւրութեամբ ունի իսկութամբ զբնութիւնն. ասի եւ ամենայն խաւանոց մի բնութիւն, իրրեւ ոչ թէ իսկութամբ ունէին ի բնէ. այլ յորժամ հաստեցան՝ կոչեցան բնութիւնք : Եւ զի ասին ամենայն խաւսունք մի բնութիւն, ոչ եթէ վասն զի յիմեքէ ի նիւթոյ ինչ արարան, այլ զի զմի խաւսողութիւն եւ զիշխանութիւն եւ զմի արարուած ունին : Ասին դարձեալ բնութիւնք եւ չորքն ստիքիւք. այսինքն՝ ջերմութիւն, ցրտութիւն, խոնաւութիւն, ցամաքութիւն. եւ ոչ իսկութիւն ունին

gnis»⁽⁷⁶⁾; at animadverte, quaeso, ignem ac flammam apparere et adspici, illi autem (angeli) minime sub sensibus cadunt. Et rursus cum aliquando visi sunt, non una eademque specie vel figura apparuerunt sed modo in similitudinem cherubim, modo in curruum et ferarum similitudinem, modo ut reges, modo in formam hominum; et ex his omnibus diversimodis formis patet ipsos non esse visibiles ac scrutabiles. Illi autem propter virtutem quam habent, ignis appellati sunt; quemadmodum enim nihil igni resistit quum accendatur, qui omnia exurit et inflammat, sic etiam nihil eis resistere potest, quum vindicare (iniurias Domini) jubentur.

Itemque ventus appellati sunt propter celerem ac subtilem naturam; itaque de iis dici non potest quid sint, nescimus enim et nostrae animae quid sint; ideo superius diximus eos esse creaturas inscrutabiles et investigabiles, ut ex his quae investigari non possunt, intelligat (homo) suam impotentiam, neque suum Creatorem inscrutabilem scrutari audeat.

Rursus loquamur de naturis. Natura Creatoris essentialiter suam habere naturam dicitur; omnes quoque rationales (ratione praediti) unius esse naturae dicuntur, non ideo quod essentialiter eam ab aeterno habeant, sed naturae appellatae sunt, quum creatae fuerunt; et iterum omnes rationales creaturae unius esse dicuntur naturae non propterea quod ex una eademque substantia factae sint, sed quia rationem et liberam voluntatem et corporis constitutionem parem et similem habent omnes. Naturae nuncupantur necnon et quattuor elementa, id est, calor, frigus, humor

⁽⁷⁶⁾ Ps. CIII, 4.

ac siccitas; nec tamen unumquodque eorum suam a seipso naturam obtinet, uti blasphemant ethnici homines, et rerum multitudinem in unitate naturae contentam; itemque cuncta corpora, in terris habitantia, unius esse naturae dicuntur, propterea quod ex una eademque proveniunt terra; et quamquam ex omnibus corporeis sola hominum natura digna erit in aeternum post resurrectionem vivere, nihilominus omnes ex una eademque terra sunt.

Praeterea una natura dicitur esse omnibus in aquis habitantibus, ex uno enim ipsoque humore habent vitam; itaque unumquodque suum proprium exhibet effectum, neque est quod extra naturam suam possit effectus proferre. Sic et angeli opera terrestrium gerere nequeunt; et licet ignis ac ventus essent, ut appellantur, tamen impossibile esset eos cum corporeis matrimonium inire. At cum illi ne corpora quidem habeant neque adspici queant, hoc satis est ad illos perversos increpandos, qui suas lutulentas spurcicies in illam purissimam cupiunt proicere naturam.

Caelestes autem militias libero arbitrio esse praeditas dicimus, ac deliberate ad bonum malumque verti posse et earum esse contra ambitionem et invidiam certare ideoque aut virtute praestare gloriaque affici, aut propterea perverti ac labi: quemadmodum virtute praestiterunt superni chori et gloriam consecuti sunt, diabolus autem depravatus cum suis militibus gloria exutus fuit. Si vero ne daemones quidem matrimonium cum corporeis inire possunt, qui semper homines ad turpitudines sollicitent, ut sibi comites ad inferos habeant, quanto magis sancti ac mundi ministri Dei sanctissimi, qui peccatorum conversione laetificantur.

գրնութիւն իւրաքանչիւր, որպէս արտաքինքն հայ-
հոյնն եւ զնենն խոյ գրազուսն ընդ միով իսկիւն: Ասին
եւ բնութիւնք ամենայն մարմնաւորաց որ ի ցամաքի
են մի բնութիւն. վասն զի ի միոջէ հոգոյ են. թէպէտ
եւ արժանի եղեւ մի բնութիւն մարդկան յամենայն
մարմնաւորաց յետ յարութեանն յաւերժ կենդանի
լինել. սակայն բնութեամբ ի միոջէ երկրէ են:

Ասի մի բնութիւն ամենեցուն որ ի ջուրս են,
զի [ի] մի խոնաւութենէ ունին զկենդանութիւն եւ
իւրաքանչիւր արդասիս. եւ չիք ոք որ արտաքոյ իւ-
րոյ բնութեանն կարացէ արդիւնս ինչ ցուցանել.
ոչ հրեշտակք զդործս մարմնաւորաց դործել կարեն.
Թէ որպէս ասինն՝ էին հուր եւ հողմ, սակայն չէր
նոցա հնար ամուսնանալ ընդ մարմնաւորս. թող թէ
զի անմարմին եւ անդնին են, բաւական է այս ի
կշտամբութիւն կամակորացն, որ զիւրեանց թան-
ձրամած մրուրն սկսխառն զյստակ բնութեամբն ար-
կանել կամին:

Այլ մեք զայս ասեմք զգաւրացն երկնից, թէ
ունին անձնիշխանութիւն եւ ազատութիւն, եւ կա-
րեն դառնալ կամակար մտաւք ի բարի եւ ի չար. եւ
է նոցա պատերազմ ընդ փառասիրութիւն եւ ընդ
նախանձու, եւ նովին առաքինանան եւ փառաւորին,
կամ տկարանան⁽⁸⁸⁾ եւ անկանին. որպէս առաքինա-
ցան վերին կարգքն եւ փառաւորեցան, եւ վատթա-
րեցաւ սատանայ զաւրաւք իւրովք եւ անկաւ ի փա-
ռաց: Այլ ընդ մարմնոյ ամուսնանալ եւ ոչ զիւաց,
որ միշտ յաղակութիւն զրդոնն զմարդիկ՝ առնել
իւրեանց ուղեկիցս ի գեհենն, զոյ հնար, թող թէ
սրբասէր սուրբ պաշտանէից սրբոյն⁽⁸⁹⁾ Աստուծոյ,
որ ուրախանան ընդ դարձ մեղաւորաց:

(88) Զ. կամակարանամ

(89) Զ. սրբոցն

Եւ այսու յայտ է թէ չիք ինչ չար կամ բարի բնութեամբ, թէպէտ եւ վկայեցաւ ի սուրբ բերանոյն, թէ զամենայն զոր արար Աստուած գեղեցիկ եւ վայելուչ է: Եւ արդարեւ գեղեցիկ են ամենայն զործք Աստուծոյ. այլ բարի եւ չար ի կամաց եւ ի զործոց լինին. ամենայն կարգք որ անձնիշխանութիւն եւ ազատութիւն ունին յարարածի բնութեան իւրեանց, եւ այլք եւս որ ոչ ունին անձնիշխանութիւն, ոչ բարի կոչին եւ ոչ չար բնութեամբք, այլ գեղեցիկ: Եւ սասանայ որ չարն կոչի աշխարհական ապստամբող մտացն, զոր ստացաւ ինքն իւրով կամակորութեամբն, չէր ի բնէ չար եւ չարչարիչ, այլ ինքն կամեցաւ եւ եղև չար. եւ ոչ որպէս ոմանք բամբասեն՝ թէ յայն իսկ հաստատեցաւ զի եղիցի փորձիչ արդարոց եւ դահիճ մեղաւորաց: Զի թէ յայն հաստեալ էր, եւ ոչ ի վախճանի գեհենն խոտաեցեալ լինէր այնմ՝ որ միշտ կատարէ զզործ իւր յոր հաստատեցաւ, այլ պարգևի եւս արժանի լինէր: Ոչ ասեմ թէ ոչ առնել կարէ Աստուած զինչ եւ կամի. այլ որ ոչ վայելէ արդարակշիռի ստուգութեանն նորա, զայն ոչ առնէ: Եւ ոչ զաւրութիւն ինչ բռնաւոր է սասանայ, թէ բռնարար ինչ ապստամբեաց եւ կամ թէ բռնի զոք վարիցէ ի չարիս, այլ պատրանաւք եւ զրդուելով. եւ վկայ զի ասէինն. «Զի՞ կայ մեր եւ քո, Յիսուս որդի Աստուծոյ, եկիր տարաժամ կորուսանել զմեզ»⁽⁹⁰⁾: Եւ զի ոչ բռնի վարէ զոք ի չարիս, այլ որպէս եւ որչափ առնու հրաման՝⁽⁹¹⁾ այնչափ փորձէ, ի փորձութեանցն իմանամք որովք փորձեաց զՅովբ. զի ոչ որպէս եւ կամեցաւ փորձեաց, այլ որպէս եւ ա՛ռ հրաման, եւ զի ոչ աւելի քան զկար մարդկան փորձէ զնոսա փորձիչն, զի

(90) Մատթ. Ը. 29

(91) Զ. կրամամայն

Itaque nihil natura bonum vel malum esse constat, quamquam os sanctum testimonium perhibuit omnia quae fecerit Deus pulchra esse ac bona; certe quidem pulchra sunt omnia opera Dei; tamen bonus vel malus e voluntate et operibus fit quilibet ordo liberum arbitrium juxta naturam suam habens; caetera autem libero arbitrio carentia nec bona neque mala natura appellantur, sed pulchra. Diabolus autem, qui nunc propter rebellem mentem quam sua perversitate nactus est, malus appellatur, non erat natura sua nec malus nec nocens, verum ipsemet voluit et factus est malus. Neque sicut quidam temere effutiant, ideo creatus esset ut tentaret justos ac peccatores torqueret; etenim si ad hoc esset creatus, Deus ei gehennam postremo comminatus non esset, quum semper opus suum ad quod esset creatus perfecisset, quinimmo ille praemio dignus fuisset. Nego Deum non posse facere quidquid velit, sed quodcumque dedecet justam veritatem id non facere. Neque diabolus est potestas violenta, non secus ac si violenter rebellaverit vel quemquam violenter ad malum impulerit, sed potius insidiis ac blanditiis hoc facit, testibus illis qui dicebant: «Quid nobis et tibi, Jesu fili Dei? Venisti huc ante tempus torquere nos»⁽⁷⁾; et quod neminem violenter ad malum impellat, sed quomodo et usquequo ei permittatur eatenus tentet, discimus ex eo quod tentavit Job; non enim quantum ipse voluit, sed quantum jussus est; et quod diabolus non tentet

(7) Mt. VIII, 29.

plusquam pro viribus hominis: «Fidelis enim autem Deus est, inquit, qui non patietur vos tentari supra id quod potestis, sed faciet etiam cum tentatione proventum ut possitis sustinere»⁽⁷⁸⁾. Et quamquam tentator bonitatem suam, quam (a Deo) accepit, in malitiam convertit, tamen auctor bonorum malitia ejus ad nostrum bonum utitur: justos etenim per eum purificat, et sanctos in ejus camino probat ac mundat; necnon sordes ac rubiginem peccatorum ejus camino elicit, eumque confusione afficit per viros probos qui eliguntur. Eumque praescientia carere ex eo patet, quod confuse pugnat, ita intelligimus de omnibus ratione praeditis qui sua voluntate ad bonum vel malum sese convertant; atque juxta opera consequuntur nomina. Malum et bonum non re exsistunt, sed ex operibus qui olim boni erant, mali, qui autem olim mali, postea boni appellantur; itaque naturae nunquam mutatae sunt, neque facta est earum immutatio, sed naturae manserunt eadem, at nomina tantummodo juxta opera conversa sunt; eodem pacto intelligatur etiam de angelis, et de daemonibus et de hominibus, qui ratione praediti sint, necesse est. Iterum animae hominum sunt immortales, quam ob rem dicit David: «Auferes spiritum earum et deficient»⁽⁷⁹⁾, et iterum, «Exhibit spiritus ejus et revertetur in terram suam»⁽⁸⁰⁾; et Elias ait: «Revertatur anima pueri hujus in viscera ejus»⁽⁸¹⁾; et Dominus ait: «Animam non possunt occidere»⁽⁸²⁾; anima enim vivet postquam a corpore separatur, sicuti audivimus ex Scriptura divina; sed utrum perfecta scientia praedita sit ut qui-

(78) I Cor. X, 13.

(79) Ps. CIII, 29.

(80) Ps. CXLV, 4.

(81) III Reg. XVII, 21.

(82) Mt. X, 28.

«Հաւատարիմ է, ասէ, Աստուած, որ ոչ արկցէ զձեզ ի փորձութիւն աւելի քան զկարն ձեր. այլ արասցէ ընդ փորձութեան եւ զելան, զի համբերել կարաս- ջիք»⁽³²⁾: Եւ զի թէպէտ եւ փորձիչն զբարութիւն իւր զոր առ՝ ի չարութիւն դարձոյց. սակայն բարե- բարն չարութեամբ նորա բարեպէս⁽³³⁾ կատարէ. զի զարդարան նովաւ զտէ եւ զսուրբ[ս]⁽³⁴⁾ ի նորա բովան քննէ եւ պարզէ. եւ զմեղաւորաց զաղտն եւ զժանդն՝ նորա հալոցաւքն երեւեցուցանէ. եւ նմին ամաւթ եւ կորանս հասուցանէ առաքինեաւքն որ ընտրին: Եւ զի ոչ ունի կանխագիտութիւն՝ յայն- մանէ յայտ է որ խառնիխուռն մարտնչի:

Սոյնպէս իմանամք զամենայն խաւանոց թէ կա- մաւք դառնան ի բարի կամ ի չար, եւ բոտ զործոցն նոյնպէս եւ զանուանան ժառանգեն: Եւ չարն եւ բա- րին ոչ թէ անձինք ինչ են, այլ ի զործոցն անուանին, որ երբեմն բարիք էին՝ չարք եւ որ երբեմն չարք՝ եւ ապա բարիք. եւ այսու ոչ եթէ բնութիւնքն փոխե- ցան եւ եղեն այլ ինչ. այլ բնութիւնն նոյն, եւ ան- ուանքն բոտ զործոցն շրջեցան: Սոյն միաք սլաշտին ի հրեշտակս եւ ի գեւս եւ ի մարդիկ որ ունին խաւսո- ղութիւն. եւ զի չունչք մարդկան անմահ են, Դաւիթ ասէ. «Հանես զոգիս ի նոցանէ եւ մեռանին»⁽³⁵⁾, եւ թէ «ելանէ հոգի նորա եւ դառնայ ի հող իւր»⁽³⁶⁾: Եւ Եղիա ասէ. «Դարձցի հոգի մանկանս ի սա»⁽³⁷⁾: Եւ Տէր ասէ. «Զողին ոչ կարեն սպանանել»⁽³⁸⁾. զի կենդանի է չունչ յետ լուծանելոյ մարմնոյ՝ լուաք յաստուածեղէն զրոց. այլ թէ կատարեալ իցէ ի-

(32) Ա. Կոր. Ժ. 13

(33) բարեպէս (?) ամբար ձեւ

Ոսկի դարում մէջ:

(34) Զ. սուրբն

(35) Սգ. ճԳ. 29

(36) Սգ. ճԽԵ. 4

(37) Գ. Թգ. ԺԷ. 21

(38) Մաթ. Ժ. 28

մաստութեամբ, որպէս ոմանք ի նմանէ ցուցանելոյ
ասացին թէ խափանեալք յիմաստութենէ. որպէս
այլք քստ բանին Դաւթայ կարծեցին թէ «Եւանէ Հո-
գի ի նոցանէ եւ դառնայ ի Հոգ իւր, եւ յայնմ աւուր
կորիցեն ամենայն խորհուրդք նոցա»⁽⁹⁹⁾, չէ քաջ
յայտ եւ ոչ հարկ ինչ քննել. քանզի ոչ թէ ի մէջ
մեղաց եւ արդարութեան, այլ այսչափ միայն զի
հաւատացուք զի կենդանի է եւ կայ մնայ յարու-
թեան⁽¹⁰⁰⁾ մարմնոյն. զի յորժամ նորոգեսցի զուզա-
կիցն իւր ի Հոգոյ, ժառանգեն ի միասին զհատու-
ցումն զործոց իւրեանց եթէ զբարի եւ եթէ զչար.
Բնտ այնմ զոր առաքեալն ասէ՝ թէ «Հանդերձեալ է
Որդի Աստուծոյ զալ փառաւք եւ առնել զհամա-
ռաւտն յաւիտենից»:

Այս են հաւատք ճշմարիտ որպէս հաւատայ Ե-
կեղեցի որ փրկեցաւ ծանրագին արեամբ Միածնին
Աստուծոյ, որ է Աստուած յԱստուծոյ, եկն եւ եղև
մարդ ի մարդկանէ. իբր ոչ եթէ զընութիւն աստ-
ուածութեանն փոխեաց ինչ, այլ մինչ էր ի սուրբ
արդանդի Կուսին, յամենայն յարդանդս սաղմ նը-
կարէր եւ միշտ շինէր զտաճարն իւր Հոգւովն Սրբով.
յամենայն ստեղծուածս սաղմից փշէր շունչս եւ
հաստատէր⁽¹⁰¹⁾ Քրիստոս Աստուած մեր. նմա
փառք յաւիտեանս. ամէն:

(99) Սղ. ճկե. 4

(100) Չ. աւել յարութիւն

(101) Աւարտը պակասաւոր կը

բուի:

dam dixerunt, an scientia careat ut alii, juxta illud David cogitarunt: «Exibit spiritus ejus et revertatur in terram suam; in illa die peribunt omnes cogitationes eorum»⁽⁸⁵⁾, hoc non probe patet neque id inquirere opportunum est. Neque enim agitur de peccato vel de justitia, sed dumtaxat de eo quod animam vivere eamque resurrectionem corporis exspectare credamus, ut quum socius ejus renovatus sit ex terra, utrumque simul accipiat retributionem secundum opera sua, bonum aut malum, secundum id quod dicit Apostolus venturum esse Filium Dei cum gloria ad judicandum aevumque concludendum.

Haec est fides quam tenet Ecclesia, quae sanguine pretioso Unigeniti Filii Dei redempta est, qui est Deus de Deo, et venit et factus est homo ex muliere; minime quidem naturam divinitatis mutans; sed, quum esset in purissimo virginis utero, in omnibus uteris foetum effingebat ac semper aedificabat suum templum per Spiritum Sanctum, atque ad formandos omnes foetus, inspirabat in eos spiraculum eosque formabat Christus Deus noster, cui gloria in saecula; amen.

⁽⁸⁵⁾ Ps. CXLV, 4.

(724)

500

94¹⁰⁰
750

ՀԱՅ Զինոցաբանական Գիտ. Գրադ.

901000750